

'לבעל התרנגולת מלווים ביצה': אשראי לפלאחים בפלסטין בתקופת המנדט הבריטי, 1947-1922

עמוס נדן

מאורעות 1929 הובילו לשינוי מדיניות הממשלה הבריטית כלפי הפלאחים: היא החליטה לשפר את מצבם הכלכלי מתוך תקווה להשיג רגיעה. במסגרת זו פעלה הממשלה להחליף את מערכת האשראי היקר, הבלתי־פורמלי, שהונהגה בידי מלווים בריבית, באשראי בנקאי זול. בהתבסס על עובדות חדשות שעלו ממקורות מגוונים, כגון ארכיון בנק ברקליס שבמנצ'סטר וראיונות שנערכו עם לווים ומלווים ערבים, נטען במאמר כי ממשלת המנדט כשלה במדיניותה והטעתה במסקנתה כי הרפורמה בתחום האשראי הצליחה. למעשה, הסקטור הכפרי־ערבי נותר תלוי בעיקר במלווים בריבית. הבנקים הללו כספים לחלק קטן מאוכלוסיית הפלאחים – במרבית המקרים היו אלה הפלאחים העשירים יותר, שלבנקים היה מידע טוב על פעילותם הכלכלית ועל נכסיהם. לאשראי הבלתי־פורמלי היו צדדים חיוביים שנעלמו מעיני הבריטים: בראש ובראשונה אפשרה הריבית הגבוהה מתן הלוואות בסיכון גבוה לאוכלוסייה נרחבת של פלאחים. אולם גם מערכת אשראי זו לא נתנה מענה לכולם: מלווים בריבית נמנעו על פי רוב מלהלוות לעניים ביותר, לחוכרי הקרקע ולשכירים. למצב מעין זה מכון הפתגם הערבי 'לבעל התרנגולת מלווים ביצה'.

הקדמה

מאמר זה הוא חלק ממחקר רחב היקף שנעשה על כלכלת הסקטור הערבי־כפרי בתקופת המנדט ודן בסוגיות מגוונות: מבנה החקלאות הערבית והשינויים שחלו בה; סוגיית המים; סוגיות מיקרו־כלכליות כגון חקלאות מחיה ושיווק, סחר חליפין

1 אלד' ענדה דג'אג'ה יעטיה פ'דה (פתגם ערבי שמקורו בעיראק). ראו רג'ואן 1991: 150.

ושימוש בכסף, הקצאת אמצעי ייצור, הסכמים, הלוואה בריבית, המשאע (שיטת החזקת קרקע בכפרים הערביים) וקשרי משפחה בעסקים; סוגיות מקור-כלכליות כגון צמיחה כלכלית ופיתוח כלכלי; כלכלה פוליטית (למשל אינטראקציה עם הבריטים ועם היישוב היהודי, השפעת האלימות על הכלכלה, השפעת המצב הכלכלי על האלימות ופעולות הבריטים לשיפור מצבם הכלכלי של הפלאחים) (Nadan 2002). במסגרת זו לא אוכל לדון בכל אלה, אך אתמקד בפן אחד המאיר טענה רחבה יותר, והיא שהבריטים לא היטיבו להבין את הכלכלה הכפרית-ערבית. ממשלת המנדט גרסה כי 'החוסר החמור ביותר בחקלאות הערבית הוא היגיון [כלכלי]',² ולפיכך החליטה להפוך אותה ל'הגיונית', מרמת משק הפלאח ועד רמת המוסדות החקלאיים, אולם היא לא השכילה להבין שבהתחשב בנסיבות השונות (למשל עוני ותלות בתנאי מזג האוויר), התנהלה הכלכלה הכפרית-ערבית בצורה יעילה. אי-ההבנה הזאת הביאה לכך שרבים מהכספים שהוציאו הבריטים במטרה להיטיב עם הפלאחים לא השיגו את יעדם. נושא המאמר הנוכחי הוא רק דוגמה לכך: הבריטים כשלו להבין את יעילות מערכת האשראי הבלתי-פורמלית ואת יתרונותיה מול מערכת האשראי הפורמלית, ולכן נכשלו ברפורמה שביקשו לבצע. כדי לבסס את הדיון בסוגיה זו, אביא תחילה מעט רקע על מצבו של הסקטור הכפרי-ערבי, ולאחר מכן אתייחס למושגים תאורטיים הקשורים בנושא המאמר.³ על פי מפקד האוכלוסין של 1931, המקיף והמדויק מבין שני המפקדים שנעשו בתקופת המנדט, ב-1922 וב-1931 (McCarthy 1990: 28-32), היתה החקלאות מקור הפרנסה העיקרי של כ-65 אחוז מתושביה הערביים של פלסטין.⁴ רוב החקלאים הערבים התפרנסו מ'חקלאות רגילה', שעיקרה היה גידול דגנים וזיתים, ובמידה פחותה יותר גידול ירקות, פירות ובעלי חיים. הנומאדים התפרנסו בעיקר מגידול בעלי חיים, אם כי חלק לא מבוטל מהם גידל דגנים, בדרך כלל שעורה. רוב אדמותיהם של החקלאים היו אדמות בעל, דבר שגרם לשינויים בכמות

2 Government of Palestine, 1930. *Report of a Committee on the Economic Condition of Agriculturists in Palestine and the Fiscal Measures of Government in Relation thereto*, W. J. Johnson, R. E. H. Crosbie et. al. (Jerusalem): 41. 1930.

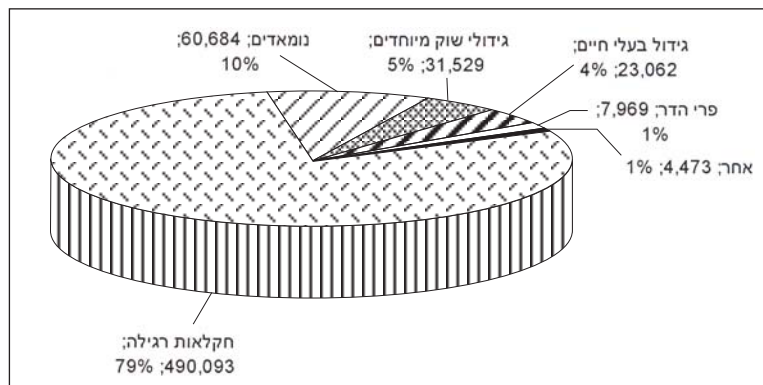
3 לדיון מקיף יותר בנושא האשראי בפלסטין ראו Nadan, Forthcoming.

4 Government of Palestine, 1933. *Census of Palestine 1931: Report by E. Mills, Assistant Chief Secretary* (Alexandria) II: 12, 232, 282-283. המסלמים, הנוצרים והאחרים מוגדרים ערבים מאחר שרובם זיהו עצמם ככאלה. החלוקה העדתית בקרב המתפרנסים הערבים מחקלאות היתה 95.2 אחוז מסלמים, 3.4 אחוזים נוצרים ו-1.4 אחוז אחרים.

אשראי לפאלחים בתקופת המנדט הבריטי

היבול משנה לשנה. חלק קטן מהחקלאים, בדרך כלל העשירים יותר, התפרנסו בעיקר מ'גידולי שוק מיוחדים', על פי רוב ירקות, טבק, ניהול משתלות או גידול פרי הדר, בעיקר באזורים מצומצמים במישור החוף (Nadan 2002: 30-79). תרשים 1 מציג חלוקה זו:

תרשים 1: ענפי הפרנסה העיקריים בסקטור החקלאי-ערבי (מפרנסים ובני משפחותיהם), 1931⁵

הערה לתרשים 1: יש להתייחס לנתונים בזהירות. בדו"ח שהתיישבו באזורים כפריים סווגו כ'נומאדים', אף שלמעשה עסקו בעיקר ב'חקלאות רגילה',⁶ ואילו העוסקים בגידול בעלי חיים היו בעיקר נומאדים.⁷ שיעור העוסקים ב'חקלאות רגילה' היה, אם כן, גבוה מהמצוין בתרשים, וקיים חוסר ודאות ביחס לשיעור הנומאדים באוכלוסייה.

המגדלים הערבים שעסקו ב'חקלאות רגילה' היו פלאחים;⁸ כוח העבודה העיקרי במשקיהם היה המשפחה הגרעינית (Nadan 2002: 79-122), שמנתה שש נפשות בממוצע.⁹ אדמתם ומקנם סיפקו להם את רוב מזונם (Kligler and Geiger

5 מקור: מפקד 1933 א: 282-283.

6 מפקד 1933, א: 4; ב: 12, 18-19.

7 מפקד 1933, א: 291.

8 מפקד 1933, א: 289-290.

9 ג'ונסון וקרוסבי 1930: 4.

1931: 1-72), אך הם גם שיווקו במקביל חלק לא מבוטל מתוצרתם. צורת צריכה ושיווק כזו (part-subsistence part-surplus) אופיינית לחברות אגרריות עניות וחוסכת את העלויות שבביצוע עסקות (transaction costs).¹⁰ הפלאחים אכן היו עניים. בראיונות שקיימתי עם פלאחים לשעבר שמעתי לא פעם את המשפט: 'הפלאח היה מאוד עני, ולעתים קרובות הוא היה רעב ללחם'.¹¹ גם הנתונים המקרו-כלכליים מציגים תמונה של עוני. נתוני פיתוח אנושי (human development) לשנת 1939, המתייחסים לכלל ערביי פלסטין (Nadan 2002: 161-169), מראים פערים עצומים אל מול מדינות מערביות באותה תקופה. בעוד שרמת הפיתוח (שקלול של נתוני תוצר לנפש, בריאות וחינוך בערכי HDI שבין 0 ל-1) של ערביי פלסטין עמדה על 0.182, היתה רמת הפיתוח בארצות הברית 0.954, בבריטניה 0.881 ובצרפת 0.78. נתוני הסקטור הכפרי בפלסטין היו נמוכים אף יותר. עם זאת, בקנה מידה אזורי מצבם של ערביי הארץ היה טוב יחסית: רמת הפיתוח במצרים עמדה על 0.101 ובתורכיה על 0.086 (Metzer 1998: 57). הבריטים האמינו כי אחד הגורמים המרכזיים לפרוץ המאורעות ב-1929 היה הידרדרות מצבם הכלכלי של הפלאחים במהלך השנתיים שקדמו להם. ההרעה הכלכלית, כך הם טענו, דחפה אותם להגר לערים, ובשל כך נוצר אי-שקט פוליטי. לפיכך שמו לעצמם הבריטים מטרה לשפר את מצבם הכלכלי של הפלאחים בכפרים (El-Eini 1997b: 570-596; Nadan 2002: 138-142). הדרך לעשות זאת הותוותה בדוח ועדת ג'ונסון-קרוסבי, שחקרה 104 כפרים ערביים. עיקרי התכנית היו הפחתת נטל המסים על הפלאחים והשקעה בכלכלה הערבית-אגררית.¹² אם ב-1926 היו הכנסות ממשלת המנדט מחקלאות ערבית גבוהות פי 2.9 מההוצאות, ב-1935 ההכנסות היו קטנות מההוצאות פי 0.78, וההוצאות שהיו ב-1926 הוכפלו (Metzer 1982: 95, 106).¹³ הוצאות ממשלת המנדט נותבו לשלושה אפיקים מרכזיים: רפורמה אגררית, רפורמה בתחום האשראי ומתן שירותים חקלאיים. הממשלה טענה כי בעקבות פעולותיה חל שיפור כלכלי משמעותי אצל הפלאחים. במאמר זה אבדוק, באמצעות ניתוח מערכת האשראי החקלאי (המסורתי והבנקאי), עד

10 Kligler and Geiger 1931: 1-72. ראו גם Amartya Kumar Sen 1982.
11 ריאיון עם מוחמד מֶקְרָאנָה (הידוע כ'פִּירוּתִי') מכפר רִינָה, 19.8.1999. חאג' מטראוה, יליד 1929, עבד כפלאח בספּוֹרִיָה שבצפון בתקופת המנדט. הוא מתגורר ברינָה מאז מלחמת 1948 (להלן המרואיינים יוזכרו בשמם בלבד לאחר הופעתם הראשונה).

12 ג'ונסון וקרוסבי 1930.

13 לאינדקס מחירים ראו Metzer 1998: 241.

כמה נכונה טענה זו לגבי הרפורמה בתחום האשראי. בעבר נגע הדיון התאורטי באשראי (מתן כסף, סחורות או שירותים שהתשלום עבורם אינו מיידי) בעיקר ל'אשראי פורמלי'. בהקשר של המאמר הנוכחי הכוונה לאשראי בנקאי שניתן בהתאם לחוקי המדינה. הלוואות ישירות מהממשלה אינן כלולות בהגדרה זו; אלה היו נהוגות באופן לא סדיר ובקנה מידה קטן.¹⁴ בשנים האחרונות הורחב הדיון גם לסוגיית 'האשראי הבלתי-פורמלי', אשראי מסורתי שניתן על ידי מוסדות שאינם בנקאיים. בהקשר של מאמר זה הכוונה למלווים בריבית שפעלו בדרך כלל באופן לא חוקי, משום שגבו ריביות גבוהות מהמותר בחוק. הרחבת הדיון בסוגיית האשראי קשורה להתפתחות ענף 'כלכלת הפיתוח' (development economics) בלימודי הכלכלה. זהו ענף הנשען לעתים קרובות על ממצאים היסטוריים-כלכליים. החוקר דבראג' ריי (Ray) פיתח את הצד התאורטי העוסק באשראי הבלתי-פורמלי, ובכלל זה באינטראקציה שלו עם האשראי הפורמלי. אם בעבר היתה נטייה לראות במלווה בריבית עושק בעל מונופול הגובה ריבית גבוהה בהרבה מהריבית ה'ראלית', בא ריי ומציע להסתכל על מערכת האשראי הבלתי-פורמלי כעל שוק תחרותי בדרך כלל, שלא רק שאין בו מונופול למלווים, אלא ללווים עצמם יש כוח מיקוח לא מבוטל. הם זוכים להלוואות בריבית 'ראלית' בהתחשב בסיכונים ובצפי הרווחים. עוד הוא טוען כי למלווים בריבית יש לעתים קרובות היכולת להלוות בתנאים טובים יותר מאשר לבנקים, שכן הסיכון שלהם נמוך יותר, הן משום שהמידע המצוי בידיהם על הלווים הוא טוב יותר הן משום שהערבויות שהלווים יכולים לתת למקרה של אי-פירעון (למשל חלקת אדמה קטנה) שמישות יותר למלווה בריבית, שלעתים קרובות הוא בעל אדמות או סוחר, מאשר לבנק.

ריי גם מתייחס לאפשרות של הלוואה 'פורמלית' לקבוצות של לוויים הערבים זה לזה. היתרון העיקרי בשיטה זו, כך הוא טוען, הוא פיקוח הדוק יותר על השימוש בכספי ההלוואה, ואילו החיסרון שלה הוא 'הסכנה המוסרית' (moral hazard), שבהקשר זה מתבטאת ב'אסטרטגיה של השתמטות מתשלום'. המושג 'סכנה מוסרית' מתייחס למצב שבו הרווח של האחד תלוי בפעולת האחר, אולם לאחר אין תמריץ לפעול (לעתים אף יש לו תמריץ לא לפעול), אלא אם כן המצפון מכביד עליו.

14 Government of Palestine. *A Survey of Palestine: Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry*, J. V. W. Shaw Chief Secretary to the Government of Palestine (Jerusalem, 1946): 349, 353, להלן סקר 1945.

האדם הראשון מסתכן, אם כן, בכך שהאחר לא יפעל אם מידותיו אינן טובות במיוחד. מושג נוסף שריי דן בו הוא 'אסטרטגיה של השתמטות מתשלום' (strategic default); הכוונה היא למקרה ספציפי של 'סכנה מוסרית', כאשר לווה יכול לשלם אך מסרב לעשות זאת (Ray 1998: 529-586). כפי שאראה בהמשך, מושגים תאורטיים אלה רלוונטיים למאמר הנוכחי.

ויכוח היסטורי: האם הצליחה או נכשלה רפורמת האשראי?

הדוח המפורט של הוועדה האנגלו-אמריקנית מ־1945 טוען, כי כתוצאה מהתערבות הממשלה בנושא האשראי לפלאחים חל שינוי עצום: מערכת האשראי הבלתי־פורמלי הוחלפה במערכת של אשראי פורמלי. בהתייחס לפלאחים, נכתב בדוח כי 'מרביתם אינם לווים עוד ממלווים בריבית'.¹⁵ עם זאת, כותבי הדוח הודו כי מסקנתם שנויה במחלוקת: 'לדעת בנקאים שאינם ערבים שיעור ההלוואות הנלקחות ממלווים בריבית ומסוחרים הוא שולי, בעוד שבנקאים ערבים סבורים כי הוא רב'.¹⁶ המחלוקת גם משקפת חוסר ודאות ביחס לעובדות:

ברוב הארצות האגרריות קיימת בעיה של איכרים הלוקחים הלוואות לא פרודוקטיביות [ולא חוקיות] ממלווים בריבית מקצועיים ומסוחרים. בעיה זו מערימה, בכל מקום, קשיים על החוקר. הקשיים נובעים מכך שחובות לא נרשמים, ושהערבונות המוחזקים על ידי המלווים בריבית והסוחרים הם בדרך כלל שטרי חוב או חוזי מכירה הנערכים כדי להסתיר את אופיה האמיתי של העסקה; [מסמכים אלה] מציגים כי הלווה קיבל סכום גדול מזה שקיבל בפועל. החוקר חייב, לכן, לסמוך על עדויות בעל פה שנאספו מהלווים עצמם, וגם כאן האמת מוסתרת, במקרים רבים, בשל החשש שהסיבה האמיתית לחקירה היא שונה [מזו שהחוקר מתאר]. לפיכך החוקר עלול ליפול בפח של הסקת מסקנות מעובדות שאמינותן קשה לבחינה. מצב דומה קיים בפלסטינה.¹⁷

15 שם: 367.

16 שם: 366.

17 שם: 364.

הקטע לעיל קובע כי חוקרים העוסקים באשראי בלתי-פורמלי צריכים להיעזר בעדויות שבעל פה, ואכן ראיונות הם חלק מהמקורות למחקר זה. מרואיינים שונים טענו שבאופן מעשי, פלאח שהיה מעוניין לקבל הלוואה היה צריך לפנות למלווה בריבית; שהמלווים היו סוחרים סיטונאיים; שהיה קשה מאוד, ובדרך כלל אף בלתי-אפשרי, לקבל אשראי פורמלי (הלוואות מבנקים ומאגודות אשראי ערביות).¹⁸ דברים אלה כמובן מציגים תמונה שונה מזו שציירה ממשלת המנדט. נושא האשראי לפלאחים בתקופת המנדט נבחן לאחרונה בכמה פרסומים, אולם אלה לא הביאו לסיום המחלוקת. צ'רלס קאמן (Kamen) ספר את החקלאים שקיבלו הלוואות מכמה מוסדות פורמליים: 'אגודות אשראי ערביות' (Arab Credit Cooperative Societies), הבנק האפותיקאי (Agricultural Mortgage Bank) והלוואות שניתנו ישירות לחקלאים על ידי הממשלה. הוא הגיע למסקנה שהלוואות בסקטור הפורמלי היו שוליות (Kamen 1991: 242-246), אולם הנתונים שבהם השתמש, במיוחד אלה המתייחסים ל'אגודות אשראי ערביות', אינם מלאים. יתר על כן, הוא לא עסק בשתי אופציות נוספות לקבלת אשראי בסקטור זה: הלוואות בנקים לטווח קצר עם סיוע ממשלתי בגבייה, תמורת תשלום נומינלי בעבור רישום ההלוואות, והלוואות ישירות מבנקים. כמו כן, קאמן אינו מספק ראיות למתן אשראי בלתי-פורמלי בשנים שלאחר הרפורמה, שכוונה גם ישירות נגד מלווים בריבית, והוא אינו מספק ניתוח של הצורך הכולל באשראי. קאמן אינו נותן אינדיקציה להיקף האשראי שהיה דרוש לפלאחים, וכמה אשראי ניתן בפועל על ידי המערכת הפורמלית וכמה על ידי המערכת הבלתי-פורמלית. רוזה אל-עיני (El-Eini) עסקה בנושא האשראי שניתן לפלאחים בארבעה מאמרים שונים (El-Eini 1996; El-Eini 1997a; El-Eini 1997b; El-Eini 1997c). עבודתה דנה בסדר היום הפוליטי של הממשלה יותר מאשר בהשפעת פעולותיה

18 ריאיון עם ח'אלד זועבי (אבו רפעת) מנצרת, 25.3.1999. אבו רפעת, בן הכפר נין, היה פלאח בתקופת המנדט ועבד גם מעת לעת בנצרת; ריאיון עם אל-ע'מ'מאן סלים מ'כ'ראנה מנצרת, 13.8.1998. מ'ס'רואה, יליד 1918, פלאח בן למשפחת פלאחים מספוריה שבצפון, חי ועבד בכפרו עד מלחמת 1948; ריאיון עם ס'לימאן ע'דאני מהכפר ט'רעאן, 5.4.1999. ע'דאני, יליד 8.1926, עבד כפלאח בתקופת המנדט וכמדריך חקלאי במדינת ישראל; ריאיון עם יוסף ופארוק י'עקוב מנצרת, 25.3.1999. יוסף ופארוק הם נכדיו של סוחר ומלווה בריבית מנצרת, והם, ובמיוחד פארוק הבכור, נהגו לעבוד עם סבם בעסקים; ריאיון עם ע'לי אבו יוסף זועבי מנצרת, 26.3.1999. זועבי, יליד 1923, עבד בתקופת המנדט כפלאח בכפר ד'חי; ריאיון עם אבו ע'בדאללה מכפר מ'ש'הד, 6.4.1999 ו-17.8.1999. אבו ע'בדאללה, יליד 1921, בנו של מ'ח'תאר הכפר בתקופת המנדט, כיהן בשלב מאוחר יותר כמח'תאר בכפרו; ריאיון עם י'עקוב נ'אס'ר נ'קים מכפר ר'מה, 6.4.1999. נ'קים, יליד 1908, בן למשפחת פלאחים, עבד כפלאח בסוף התקופה העוסמאנית ובתקופת המנדט.

על האשראי שניתן לכפרים ערביים. במחקרה, אם כן, יש מידע חשוב ומעניין, בעיקר בכל הנוגע להיבטים הפוליטיים, אך הוא מותיר את המחלוקת הכלכלית בלתי־פתורה.

יעקב מצר, בספרו על כלכלת הארץ בתקופת המנדט, מייחד דיון קצר לנושא. הוא מציין, אמנם, כי המקורות שבידיו הם דלים, אך טוען כי נדמה שהממשלה הצליחה, לפחות באופן חלקי, למסד את מתן האשראי לסקטור הכפרי־ערבי, וכי פעילויותיה הפחיתו באופן משמעותי את תלותם של איכרים ערבים במלווים בריבית (Metzer 1998: 110).

במאמר זה בכוונתי להציג תשובות מוחלטות יותר לשאלות שהועלו. המקורות השונים שבהם השתמשתי, כגון ארכיון בנק ברקליס, ראיונות, מידע על בנקים ערביים, מקורות ממשלתיים ואחרים, למשל דיונים בבתי דין, מעניקים למחקר הנוכחי את יתרונו היחסי.

הצורך באשראי ומדיניות ההלוואה של הבנקים

מבחינה תאורטית קיימת הבחנה בין אשראי לצריכה לבין אשראי לייצור.¹⁹ מבחינה מעשית, כשמדובר במשק בית שהוא גם יחידת הייצור, כמו במקרה של הפלאחים, ההבחנה הזו מיטשטשת. עם זאת, ברור שפלאחים לא נטו ללוות כספים כשלא היה להם צורך בכך, לא כל שכן כשהיה מדובר בהלוואות יקרות (הלוואות שהריבית עליהן היתה גבוהה). הם לוו בעיקר בשנים שבהן היה היכול דל, במטרה לזרוע את החלקות לשנה הבאה ולשמור על רמת חיים מינימלית, או במקרים מיוחדים (למשל לצורך רכישת בהמת עבודה לאחר מותה של בהמה זקנה).²⁰

בתחילת תקופת המנדט היו מלווים בריבית בשוק הבלתי־פורמלי מקור האשראי הכמעט בלעדי לפלאחים. הריבית השנתית הממוצעת שהם גבו עמדה על 30 אחוז. להבדיל מהמלווים, הבנקים הקפידו לציית לחוק העוסמאני שאסר על ריבית שנתית הגבוהה מ־9 אחוזים. חוק זה נשאר בתוקף לאורך כל תקופת המנדט.²¹

19 ראו למשל Ray 1998: 531.

20 ראיון עם עלי אבו יוסף זועבי; ראיון עם יוסף ופארוק יעקוב.

21 ג'ונסון וקרוסבי 1930: 27-2; *The Banking Situation in Government of Palestine, 1936*; F. G. Horwill *Palestine with a Commentary on the Co-operative Society Movement*, 1936. (Jerusalem): 90-91. להלן הורוויל 1936.

ב־1919 הגיע הממשל הצבאי הבריטי להסכם עם הבנק האנגלו־מצרי, שבו נקבע כי הבנק ילווה בפלסטין סכום של 576,312 לירות שטרלינג בהלוואות קצרות טווח (בדרך כלל לתקופה של שנה). הריבית נקבעה על 6.5 אחוזים, וריבית הפיגורים על 9 אחוזים.²² אולם כבר ב־1923 סירב הבנק להמשיך להלוות כספים באותה מתכונת, אלא אם כן תערוב ממשלת בריטניה למקרים של אי־תשלום. בשלב הזה הממשלה לא היתה מוכנה לערוב להלוואות.

ממשלת המנדט אספה מעט מאוד מידע על הלוואות לחקלאות שניתנו במישרין על ידי בנקים, ומעט המידע שקיים אינו מבחין בין הלוואות שניתנו ליהודים לבין הלוואות שניתנו לערבים. מידע ממשלתי נרחב, אם כן, לא היה בנמצא לבירור סוגיית ההלוואות מבנקים.²³ עם זאת, נראה כי מקורות האשראי הפורמלי לערבים היו בעיקר ארבעה בנקים: בנק ברקליס, הבנק העוסמאני, הבנק הערבי ובנק האומה הערבית.²⁴ המידע הקיים על שני הבנקים הערביים מרמז שהם כמעט לא הלוו לפלאחים. האמצעי העיקרי שדרכו הלוו להם כספים היה 'קופת האומה הערבית' (سندوق الأمانة العربية), ארגון פוליטי שמטרתו העיקרית היתה למנוע מעבר קרקעות מערבים ליהודים. הקופה הזאת נוהלה על ידי בנק האומה הערבית, והאשראי שהוענק דרכה היה דל ביותר. ב־1945 הלוותה הקופה סכום זעום של 1,635 לא"י, והסכום הכולל שהלוותה עד שנה זו ושהיה ברשותה להלוואה עמד על 149,016 לא"י.²⁵ לגבי הבנק העוסמאני, הלוואותיו נותבו, כפי הנראה, באפיקים שהיו בחסות ממשלתית. על אלה קיים לא מעט מידע, שיוצג בהמשך.

מידע רב על פעילות בנק ברקליס בפלסטינה, הבנק הגדול ביותר, שהיה גם הבנק העיקרי שעסק במתן הלוואות לחקלאים ערבים,²⁶ נמצא בארכיון הבנק במנצ'סטר. בסוף שנות העשרים החל הבנק בתכנית מיוחדת של מתן אשראי לפלאחים עשירים יחסית. הממשלה לא נתנה ערבויות להלוואות האלה, והן ניתנו בשיטת הערבות ההדדית: קבוצות קטנות, של שני לווים או יותר, חתמו על הסכם עם הבנק, שלפיו אי־תשלום מצד אחד הלווים יחייב את חברי הקבוצה האחרים

22 סקר 1945: 348-349. ראו גם Hakim and El-Hussayni 1938: 498.

23 ראו למשל ISA/(RG2)/BOX135/F/734/1/40, 'Analysis of Customers' Liabilities to Banks and Certain Cooperative Societies'.

24 ראו למשל אברמוביץ וגלפט 1944: 106-110; מ. עטר, 'שני הבנקים הערביים', הארץ, 20.8.1947.

25 Arab Bank, 1956. 25 Years of Service to Arab Economy, 1930-1955 (Amman): 44.

סֶנְדוּק אֶל־אֶמֶת אֶל־עֶרְבִיָּה, 1945, תְּקָרִיר מִגִּלְס אֶל־אֶדְאָרָה (ירושלים): 4-10.

26 סקר 1945: 348-364.

לשלם במקומו.²⁷ פלאחים התקשו לקבל הלוואות כאלה, ומבין בני המזל שכן זכו לקבלן היו שלקחו הלוואות ממלווים בריבית, בין אם כהלוואה נוספת בין אם לצורך החזרת כספים לבנק, בתקופה שבה הרווחים מהחקלאות לא הספיקו להחזרת ההלוואה. הם עשו זאת, בראש ובראשונה, כדי לשמור לעצמם את האפשרות לקבל מהבנק הלוואות עתידיות בריבית נמוכה. באותה תקופה עמדו הפלאחים בהחזר ההלוואות בצורה נאותה, ולכן הבנק נטה להרחיב את הפעילות הזאת. ב־1932 הולו 60,000 לא"י במתכונת זו, וב־1936 הולו 248,000 לא"י ל־16,331 לוויים בכ־420 כפרים. אולם היבול הנמוך של 1938 והשפעתו השלילית של המרד הערבי (1936-1939) גרמו לבעיה בהחזרי ההלוואות. כתוצאה מכך החליט בנק ברקליס להפסיק להלוות כספים לפלאחים באותה מתכונת.²⁸

התפיסה הבריטית, שהוכתבה על ידי שטריקלנד (Strickland), אבי התכנית להחלפת שיטת האשראי הבלתי־פורמלי באשראי פורמלי, גרסה כי הסיבה המרכזית לבעיית ההחזרים היתה 'אסטרטגיית ההשתמטות מתשלום' שנקטו הפלאחים. כל עוד זו קיימת, מלווים, כולל בנקים, אינם יכולים להרוויח מההלוואות לאורך זמן. כך כתב שטריקלנד בדוח שחיבר: 'ברור הדבר כי 9 אחוזים אינם שיעור מספק לסוחר המלווה למעבד קרקע בכפר נידח, שנוטה ומתכוון, בדרך כלל, להשתמט מהחזר חובו אם יוכל'.²⁹ אולם נדמה כי הפלאחים עשו ככל שביכולתם כדי לעמוד בהתחייבויותיהם לבנקים. כפי שצוין לעיל, הם פנו למלווים בריבית כדי לעמוד בהחזרי ההלוואה. דוחות של בנק ברקליס מציינים כי 'האיכר [הערבי] עשה כל מאמץ להחזיר את חובו, גם אם היתה משמעות הדבר מכירת בעלי חיים שהוא יצטרך לקנותם מחדש במחיר גבוה יותר'.³⁰ אם כן, לא 'אסטרטגיה של השתמטות

27 ראו למשל Government of Palestine, 1930. *Report by Mr. C. F. Strickland of the Indian Civil Service on the Possibility of Introducing a System of Agricultural Co-operation in Palestine* (Jerusalem): 7.

28 Barclays/11/565, 11 September 1944, 'Memorandum on Advances to Native Cultivators (Palestine)'. עלי אבו יוסף זועבי סיפר בריאיון עמו כי אף שהיה ידוע כי אין סיכוי לקבל הלוואות מהבנק, החליטו אביו ודודו, שהיו בעלים של כ־600 דונמים של אדמות חקלאיות (בעלי אדמות עשירים למדי במדדי אותה תקופה), לנסות את מזלם ולבקש הלוואה בסניף בנק ברקליס בנצרת. מנהל הבנק החליט לא להלוות להם כספים בתואנה כי אדמותיהם אינן עירבון מספק להלוואה. מרואיינים אחרים סיפרו שרק מספר מצומצם של עשירים קיבלו הלוואות מבנקים; ריאיון עם מִסְלָח אַחְמַד יַאסִין מִשְׁפָּרֵעַם, 22.8.1999. חאג' יאסין, יליד 1923, הוא בן למשפחת פלאחים עשירה, שעובדה את אדמותיה ואף העסיקה פלאחים אחרים; ריאיון עם ג'מאל טאטור מכפר רינה, 20.8.1999. טאטור, יליד 1935, הוא בן למשפחת פלאחים.

29 שטריקלנד 1930: 10.

30 Barclays/11/565 (לעיל הערה 28).

מתשלום' היתה הסיבה לכך שפלאחים לא עמדו בהתחייבויותיהם לבנקים, אלא קשיים בשנים מסוימות.

מדוע התקשו פלאחים לפרוע את חובם בשנים מסוימות? כפי שצוין בתחילת המאמר, לא רק שהם היו עניים, רוב אדמותיהם לא היו מושקות, ולכן היתה שונות רבה ביכול שאדמתם הניבה בכל שנה. אם לא די בכך, על הפלאח היה לשלם מסים, ובתקופת המרד הערבי אף לחלוק את תוצרתו עם לוחמי גרילה ערבים (Nadan 2002). בשנים שבהן היה פחות יבול, מרביתו, אם לא כולו, הוקצה לזריעה לעונה הבאה (בעיקר בגידולי השדה) ולצריכה משפחתית. לעתים אף נוצר חוסר. בכל מקרה, לא נשאר הרבה יבול לשיווק, ולכן היו פלאחים שלא נותרו בידם מספיק מזומנים או יבול לפריעת חובות (חלק מן ההלוואות נפרעו בעין, כלומר בשווה ערך לכסף). כמו כן יש לציין כי בשנים קשות גם הסכומים שנותרו בידי המלווים בריבית הצטמצמו, גם משום שחלק מההלוואות לא הוחזרו להם וגם כי במקרים רבים הם עצמם היו בעלי אדמות שהרוויחו פחות באותן שנים.³¹ מצב עניינים זה כמובן הפחית את האפשרות להחזיר לבנק כספים מהלוואות שניתנו על ידי מלווים בריבית.

כלכלת הפלאחים, שהיתה כלכלת איכרים (peasant economy) ענייה התלויה בתנאי מזג האוויר וביציבות פוליטית, העלתה אפוא את הסבירות להיווצרותן של בעיות בתשלום. על נותן ההלוואה היה להביא בחשבון סיכון זה ולקבוע שיעור ריבית גבוה, שכן סיכון רב יותר מחייב ריבית גבוהה יותר, ולהפך. העובדה כי הבנקים, שהלוו לפלאחים עשירים יחסית בריבית שנתית של 9 אחוזים או פחות, הפסידו לאורך זמן מרמזת שחוק הריבית המקסימלית קיבע את הריבית ברמה לא ראלית ביחס לסיכונים שאליהם היה חשוף הבנק. סוגיה זו תידון ביתר הרחבה בהמשך.

31 ריאיון עם יוסף ופארוק יעקוב מנצרת; ריאיון עם סלים מוחמד אבו אַחְמַד (אבו עַפִּיף), 21.8.2000. אבו עַפִּיף, יליד 1923, המוכר כ'אַל־הֶסְסֶה' (היתוש), הוא בן למשפחת פלאחים שעובדה את אדמותיה ואף העסיקה פלאחים אחרים. במהלך תקופת המנדט הם עברו לנצרת. בני המשפחה החכירו את כל אדמותיהם לפלאחים והפכו לסוחרים בעיר. במסגרת זו הם נהגו להלוות כספים לפלאחים שעמם עבדו.

אסטרטגיות הממשלה להחלפת האשראי הבלתי-פורמלי באשראי פורמלי

א. אגודות אשראי כפריות-ערביות

האסטרטגיות העיקריות שנקטה ממשלת המנדט להחלפת האשראי הבלתי-פורמלי באשראי פורמלי נקבעו בדוח של שטריקלנד מ-1930. שטריקלנד, שתיאר את הפלאחים כמי ששקועים בחובות, הציע שהממשלה לא תפעל להוצאתם מהחובות הקיימים, אלא תיצור מערכת אשראי אלטרנטיבית שתפחית באופן משמעותי את תלותם במלווים בריבית, בשאיפה לבטלה כליל.³²

שטריקלנד האמין שהקמת אגודות קטנות, שבכל אחת 50-100 חברים, היא הדרך הטובה ביותר להעניק אשראי לטווח קצר לפלאחים. הוא סבר כי ערבות הדדית תפטור שתי בעיות שאותן החשיב קרדינליות: 'אסטרטגיית ההשתמטות מתשלום' וניפוי הפלאחים שאינם מתאימים לשיטה. הוא סבר כי יש לברור את הפלאחים המתאימים יותר, שהם 'בעלי אופי נאמן', ולחנך אחרים כך שיוכלו להשתלב בשלב מאוחר יותר.³³ כך הפלאח ילמד 'לפקח על הוצאותיו, ויתרה מזאת, משום שיציג את הוצאותיו לביקורת חבריו לאגודה, ילמד לעמוד בהחזר התשלומים בזמן, להיות לויאלי לאנשי האגודה, יותר מאשר לאותם מלווים שהם הסיבה לנפילתו. [...] באגודה שיתופית הוא הופך, במהרה, לווה ומלווה באותו זמן'.³⁴ כך ראה שטריקלנד את האופן שבו ייווצרו האגודות השיתופיות בכפרים

הערביים ויהפכו להיות מערכת האשראי המובילה:³⁵

1. הממשלה תפעל להשיג הלוואות קצרות טווח.
2. אגודות ייווצרו בהתאם לדרישת אנשי הכפר. אפשר שיוקמו כמה אגודות בכפר אחד. רשם האגודות השיתופיות יוודא, כאמצעי זהירות, שחברי האגודה מבינים את המשמעות שבהקמת אגודה ושהם מוכנים לכך.
3. האגודה תנוהל על ידי חברה, שלכל אחד מהם תהיה זכות הצבעה. לכל אגודה יהיה גזבר שייבחר מקרבה ויונחה על ידי אנשי רשם האגודות השיתופיות.

32 שטריקלנד 1930: 30, 196.

33 שם: 4, 6, 16, 30.

34 שם: 4-5.

35 לנקודות הבאות ראו שם: 5-8, 10, 16, 26-28, 32.

4. הלוואות יינתנו לאגודות בריבית שנתית של 8 אחוזים, והאגודות ילוו את הכסף לחברים בריבית של 12 אחוז (לבסוף הריביות עמדו על 6 אחוזים ו-9 אחוזים בהתאמה).³⁶
5. האגודות יוכיחו עצמן בפריעת הלוואות טובה ויעילה, כמו גם בהגדלת הון העצמי (מהפרש הריביות בין מה שלוו למה שהלוו). דבר זה ימשוך ארגונים ומוסדות אשראי פרטיים להלוות כספים לאגודות ללא תיווך ממשלתי. הון האגודות ימשיך לתפוח.
6. האגודות יצליחו במידה כה רבה, שהן יתאגדו ויקימו בנק מרכזי לאגודות שיתופיות. הבנק, כמובן, לא יצטרך ערבויות ממשלתיות. הוא ינפיק מניות. הציבור, כמו גם בנקים אחרים, ישקיעו בבנק זה.
7. בעוד שבתחילת דרכן יספקו האגודות אשראי לטווח קצר, הרי שכאשר יתפתחו, הן יהיו מסוגלות להלוות הלוואות ארוכות טווח לחברים. חברי האגודות ישווקו את מוצריהם החקלאיים דרך האגודות; האגודות יהפכו 'סוכנויות בעלות ערך, ויקדמו בכפרים נושאי חקלאות, השכלה ובריאות'.³⁷
8. פ"ג הורווייל (Horwill), שתיאר את תוכניתו של שטריקלנד כ'הצעה ראויה להערכה', הציע סעיף נוסף: בשנים שבהן היכול יהיה נמוך מאוד, תסייע הממשלה לאגודות השיתופיות, אך רק לאחר שאספה מידע מדויק על צורכי הפלאחים.³⁸

ב. סיוע ממשלתי בגביית הלוואות קצרות טווח, בנק חקלאי-אפותיקאי וחקיקה

מלבד הקמת האגודות השיתופיות התוותה הממשלה שלוש דרכים נוספות במעבר למערכת אשראי פורמלית. ראשית, היא עודדה את הבנקים לתת הלוואות קצרות טווח לפלאחים על ידי הבטחה לסיוע במקרים של גבייה בעייתית, בהתאם לתקנת 'Short Term Crop Loans (Security) Ordinance, 1935'. התקנה הזאת, בראש ובראשונה, הביאה להרחבת אפשרויות הגבייה: מעתה ניתן לגבות לא רק יכול מהחלקה שלטובתה ניתנה ההלוואה, אלא כל רכוש הקשור לחקלאות (למשל בעלי חיים וכלים חקלאיים). יתר על כן, היה בתקנה ממד הרתעתי: מאסרים וקנסות במקרים של רמאות. ההלוואות נרשמו במחוזות פלסטין (עלות הרישום היתה 50

36 סקר 1945: 348-363. ראו גם Hakim and El-Hussayni 1938: 457-461.

37 שטריקלנד 1930: 23.

38 הורווייל 1936: 84.

מילים) על שם 'חברה מאושרת' למתן אשראי (למשל בנק ברקליס, הבנק העוסמאני, הבנק הערבי ובנק האומה הערבית), תוך ציון שם הלווה והחלקה שלטובתה ניתנה הלוואה.³⁹ בדרך זו קיוותה הממשלה שלא רק פלאחים בעלי אדמות, אלא גם חוכרי אדמות, יוכלו לקבל הלוואות מהבנקים. כמו באגודות השיתופיות, גם כאן היתה התעלמות מחובות קודמים.⁴⁰

הדרך השנייה הוזכרה כבר בדוח של שטריקלנד: 'כמעט בכל כפר שבו אני מבקש פלאחים להציע פתרון לבעייתם [בנוגע לאשראי], הם עונים כי יש להקים בנק חקלאי [...] אולם אין תשובתם זאת אלא חזרה על צמד מילים שהם שמעו מאנשים אחרים'.⁴¹ בכל זאת, דרישות אלה הובילו להקמת בנק חקלאי אפותיקאי (Agriculture Mortgage Bank), שמטרתו היתה להלוות כספים לשיפור ולפיתוח נדל"ן חקלאי, למשל בנטיעת עצים ובפיתוח מערכות השקיה, ואף לשם החזר חובות למלווים בריבית (El-Eini 1997c: 754, 768).

הדרך השלישית שהתוותה הממשלה היתה אכיפת חוק הריבית המקסימלית על הלוואות ממלווים בריבית. זמן קצר לאחר החלת המנדט על הארץ הוצאה התקנה לקבלת עדויות בדבר נשך לשנת 1922 (Usurious Loans [Evidence] Ordinance, 1922). משמעות התקנה היתה, שבתיקים העוסקים בתביעות על גביית ריבית מעל 9 אחוזים לשנה, יוכל בית המשפט להעדיף עדות שבעל פה על פני עדות בכתב (על פי רוב חוזה הלוואה).⁴² נוסח התקנה שונה במקצת בתקנת נושכי הנשך לשנת 1934, אך העיקרון נשאר דומה. כדי להוריד את הלחץ המופעל על החייבים, הוצאה תקנה נוספת בנושא כליאת בעלי חוב (The Imprisonment Debt Ordinance, 1931), שהגבילה את האפשרות לכלוא אדם בשל חוב ל-21 יום בלבד.⁴³

39 סקר 1945: 350; Rotenberg 1936: 347-351; Government of Palestine, 1936. 'Short Term Crop Loans (Security) Ordinance, in: *Proclamations, Regulations, Rules, Orders and Notices: Annual Volume for 1935* (Jerusalem): 959-961.

40 הורויל 1936: 80.

41 שטריקלנד 1930: 5.

42 CZA/S25/10395, מכתב מהרב הראשי של חברון לראשי ההנהגה הציונית, 1924.

43 הורויל 1936: 80.

המוסדות והשפעתם: מאשראי בלתי-פורמלי לפורמלי?

א. הלוואות ארוכות טווח דרך הבנק החקלאי-אפותיקאי

הממשלה העניקה סכום של 150,000 לא"י לבנק החקלאי-אפותיקאי במקום עירבון, ובנקים ומוסדות פיננסיים שהפכו שותפים בבנק זה השקיעו סכום כולל של 335,000 לא"י. בין הבנקים שהפכו שותפים היו בנק ברקליס, הבנק העוסמאני, בנק אנגלו-פלסטינה (Anglo-Palestine Bank) ואחרים (Prudential Assurance, Guardian Assurance, Palestine Corporation). הממשלה לא הצליחה לשכנע בנקים ומוסדות פיננסיים ערביים אחרים להצטרף גם הם לבנק החקלאי-אפותיקאי,⁴⁴ דבר המחזק את הטענה כי הבנקים הערביים לא נטו להלוות לחקלאים. הבנק לא הוקם כחלק מאסטרטגיה עסקית טהורה. הצטרפות בנק אנגלו-פלסטינה, למשל, היתה צעד אסטרטגי פוליטי, כפי שכתב משה שרתוק (שרת): 'נשוב למסקנותינו, שבדיוק מתקשרות להיבט שציינתי בפעם שעברה, כלומר שהמדינה מראה התחשבות בערבים. מצב זה מכתוב לנו הימנעות מיצירת רושם שאנו עומדים נגד הגנת האינטרסים הערביים'.⁴⁵

הבנק הלווה בשנים 1936-1938 בלבד. הסכום הכולל שהלווה עמד על 425,000 לא"י. הוא ניתן ב-670 הלוואות ובריבית שנתית של 8 אחוזים, אולם השותפים לא מצאו לנכון, מבחינה כלכלית, להמשיך במתן ההלוואות.⁴⁶ התרומה של הבנק לחקלאים הוערכה בדוח הממשלתי של הוורויל מ-1936 על מצב הבנקים ואגודות האשראי:

הפעילות של חברה זו [הבנק החקלאי-אפותיקאי] מוגבלת לאזורים שבהם הבעלות על הקרקע בטוחה [אזורים שבהם הממשלה ערכה רישום מעודכן של אדמות, תוך ביצוע רפורמה אגררית ו'הסדר קרקעות'⁴⁷]. בעוד שהחברה צריכה לדאוג לרווחת הפלאח על ידי סיוע פיננסי, היא מעמיקה למעשה את שקיעתו בחובות, מאחר שמדיניותה של החברה היא להעניק הלוואות לפרויקטים טריים של

44 סקר 1945: 351.

45 משה שרתוק אל א' לוריא, CZA/S25/7052, 5 December 1933.

46 סקר 1945: 351.

47 על נושא זה ראו Nadan 2003.

עמוס נדן

פיתוח בלבד. אין זה סביר, לא כל שכן כשמדובר בפלאח השקוע בחובות, שפלאח ישתמש בכספים אלה, כיוון שהוא יודע כי מי שירוויח מכך יהיה המלווה.⁴⁸

הערכה של תרומת הבנק לחקלאים נמצאת גם בדוח של אליעזר ס' הופין, מנכ"ל בנק אנגלו-פלסטינה, מ-1938:

למעשה החברה כלל וכלל אינה חברה אפואתיקה-חקלאית. כל מילה שאמר מר שטריקלנד בדוח שלו על אשראי חקלאי (1930) בדבר חוסר ההתאמה של בנק חקלאי מרכזי לעסוק בבעיית האשראי של האיכר הערבי הוכחה כנכונה. החברה לא עשתה דבר, אפילו לא דבר קטנטן, למען האיכרים מגדלי הדגנים; והיא כבר השתמשה בכל הונה. באופן מעשי, כל כספה הוצא לצורכי אשראי של מגדלי תפוזים [הדרים] גדולים ובינוניים, בעיקר בינוניים. המגדלים הקטנים, בעלי חלקות של כעשרה דונמים [של פרי הדר], כמעט שלא נהנו מסיוע.⁴⁹

מתוך ההלוואות המעטות שניתנו (כאמור 670) רק כמחציתן ניתנו לערבים, וגם אלה הוענקו, על פי רוב, למגדלי פרי הדר, שהיו, כאמור, חלק קטן מאוד מקרב החקלאים הערבים. רוב הפלאחים אפוא לא זכו להלוואות כאלה. אין הדבר מפליא; הבנקים שהיו מעורבים בבנק החקלאי-אפואתיקה המשיכו לפעול בהתאם לאותו דפוס שכבר הכרנו: מתן הלוואות לעשירים יותר. מגדלי ההדרים נחשבו ראויים לקבלת אשראי (creditworthy) משום שאדמתם עברה 'הסדר קרקעות' ומשום שענף פרי ההדר שגשג באותן שנים.⁵⁰ סיבה אפשרית נוספת היא שהפרדסים המושקים לא היו נתונים לפגעי טבע כאדמות הבעל, כך שהענף היה יציב יותר.

48 הורויל 1936: 81.

49 CZA/S25/7052, 31 May 1938, 'The Future of the Government Agricultural Mortgage Bank', S. Hoffien.

50 סקר 1945: 354.

ב. אגודות האשראי הערביות

בנק ברקליס נותר לאורך כל תקופת המנדט המוסד הפיננסי היחיד שהלווה לאגודות השיתופיות.⁵¹ הכספים הוללו רק לאחר שהבנק קיבל המלצה מרשם האגודות השיתופיות לעשות כך. הוא גם המליץ על הסכום שיש להלוות בעונות השונות.⁵² רשם האגודות, כהגדרתו, ערך הליך ברירה מאוד זהיר של קבוצות: הוא תר אחר קבוצות קטנות של מעבדי קרקע הראויות לאמון ושבין חבריהן שורר אמון הדדי. ב־1934, לדוגמה, 'מתוך 60 כפרים שבהם נעשתה תעמולה [להקמת אגודות] רק 18 [אגודות] נבררו'.⁵³

בחמש השנים הראשונות התפתחו אגודות האשראי מהר יחסית. בשנה הראשונה (1933) הוקמו 14 אגודות, ו־263 החברים בהן קיבלו הלוואות בסכום כולל של 3,237 לא"י. ב־1937 כבר הגיע מספר האגודות ל־121, עם 5,121 חברים שקיבלו סך הכול 60,242 לא"י (כל הסכומים במחירי 1936, כמוצג בטבלה 1). כל ההלוואות שנקחו עד 1937 הוחזרו בזמן על ידי האגודות. עד ספטמבר 1937 ייצרו האגודות הון עצמי של 13,774 לא"י, והצלחתן נראתה מבטיחה באותה תקופה.⁵⁴

51 ראו למשל Barclays/11/825, 'Arab Cooperative Credit and Thrift Societies', 1948.

52 ראו למשל ISA/(RG2)/BOX479/V/3/40/Vol. 1, 'Notes of a Meeting Between Mr. Clark and the Financial Secretary on the 5 October 1940'.

53 Government of Palestine, 1938. *Cooperative Societies in Palestine: Report by the Registrar of Cooperative Societies on Developments During the Years 1921-1937*

(Jerusalem): 41, 43. להלן דוח רשם האגודות 1938.

54 שם: 43.

עמוס נדן

טבלה 1: אגודות האשראי הכפריות-ערביות, 1933-1947

השנה (הלוואות לכל שנה הוצאו במהלך השנה הקלנדרית (הקודמת)	מספר האגודות הפעילות	מספר החברים	הסכום שהלווה לאגודות על ידי בנק ברקליס (במחירי 1936)	חובות שלא הוחזרו בשנה זו במחירי 1936; הערות	גובה יבול החיטה (אינדקס)	מחירי החיטה (אינדקס, מחירים קבועים)	חובות שלא הוחזרו בשנה זו במחירים שוטפים	הסכום שהלווה לאגודות על ידי בנק ברקליס במחירים שוטפים
1933	14	263	3,237	0	42.5	114	0	3,270
1934	32	911	13,691	0	79.3	103.9	0	13,595
1935	61	2,422	40,766	0	100	100	0	39,013
1936	68	2,731	49,629	0	72.8	101.5	0	49,629
				החלטה, שתפתח אחר כך למד ערבי				
1937	121	5,121	60,242	0	122.1	110.6	0	59,459
1938	121	5,121	53,810	48,433	42.5	121.5	45,043	50,043
1939	121	5,121	59,832	49,731	85.4	119.8	44,310	53,310
				דעיכת המרד; השתלטות מחודשת של הכוחות הבריטיים על הארץ				
1940	חסר	חסר	3,349	חסר	130.4	124.6	חסר	3,583
1941	חסר	חסר	חסר/0	חסר	86.5	99.3	חסר	חסר/0
1942	101	חסר	37,821	חסר	100	119.4	חסר	11,617
				הממשלה התחייבה לפצות בעבור נזקי השנים הקודמות ולערוב להלוואות בסכום כולל של לא יותר מ-50,000 לא"י				
1943	78	חסר	12,089	חסר	63.2	110.5	חסר	23,199
				הלוואות בהתאם להסכם של 1942				
1944	90	חסר	23,595	חסר	55	88.8	חסר	55,000
				כנ"ל				
1945		חסר	חסר	חסר	55.9	חסר	חסר	חסר
				כנ"ל, אולם סכום הערבות הועלה ל-65,000 לא"י				
1946	101	6,500	חסר	חסר	חסר	חסר	חסר	חסר
				כנ"ל, אולם סכום הערבות הועלה ל-140,000 לא"י				
1947	125	9,565	108,527	חסר	חסר	חסר	חסר	292,698
				כנ"ל, אין מידע על סכום הערבות הממשלתית לשנה זו. הבנק נתקל בבעיית החזר כספים של אגודות				
1948	143 כ-9,000	כ-9,000	0	0	חסר	חסר	0	0
				הבנק לא הלווה כספים; ייתכן שבגלל אי-הוודאות הפוליטית				

מקורות לטבלה 1: דוח רשם האגודות 1938: 9, 46; סקר 1945: 360; Barclays/11/825; Barclays/11/559; vol.1/Barclays/11/356; ISA/(RG2)/Government of Palestine, BOX479/v/3/40. מקורות ליבול החיטה ותוצרה: Department of Statistics, 1936, 1944-1945. *Statistical Abstract of Palestine*, Jerusalem.; Government of Palestine, Department of Agriculture and Fisheries, 1947. *Annual Report 1945/6*, Jerusalem: 20. הערבי (נוסף על מקורות בנק ברקליס וגנוז המדינה): ארנון-אוחנה 1981: כה"לא; ארנון-אוחנה 1978.

אולם השביתה הכללית באפריל 1936, שהיתה השלב הראשון במרד הערבי, עוררה בבנק חששות מפני קשיים בהחזר ההלוואות. הדבר האט את ההתקדמות, כמתואר בקטע הבא:

המהומות יצרו קשיים באיסוף ההלוואות החקלאיות שניתנו לכפריים. הללו לא יכלו למכור את יבולם בדרך הרגילה בגלל הקושי לצאת מהכפרים. [...] בשל המצב הפוליטי המעורער והבלתי־משביע רצון, איננו חושבים שרצוי להמשיך במדיניות ההתרחבות שלנו, ולכן אנו מציעים להעלות את הסכום ב־32,000 ל"א בלבד.⁵⁵

אין זה מפתיע אפוא, שאף כי מספר האגודות והחברים בהן עלה בצורה משמעותית בשנים 1936-1937, עלו הסכומים שהוקצו על ידי הבנק בצורה מתונה בלבד (עוד פחות משהוצע בקטע לעיל. השווה לטבלה 1). המרד הערבי הגיע לשיאו בקיץ 1938 ושכך ב־1939, במקביל להשתלטות המחודשת של הכוחות הבריטיים על פלסטין. המרד הרע את מצבם הכלכלי של רוב הפלאחים, שכן רכוש רב נהרס או נלקח על ידי לוחמי גרילה ערבים, והבריטים הטילו עונשים קולקטיביים (Nadan 2002: 275-300). ב־1938 לא רק שנגרמו הפסדים כתוצאה מהמרד, שהיה בשיאו, גם היבול היה נמוך. אלה שנותר להם מעט יבול לשיווק יכלו למצוא קצת נחמה בכך שמחירי השוק היו מעט גבוהים בשל המחסור. אין זה מפליא, אם כן, שהפלאחים התקשו להחזיר הלוואות באותה שנה, כפי שניתן לראות בטבלה 1.

55 Barclays/11/317, 16 December 1936, 'Agricultural Loans in Palestine', a letter from the Local Director in Palestine to the General Managers, London.

תמונה דומה של החזרים נמוכים ניתן לראות בטבלה 1 לגבי 1939, אף שהיבול היה גבוה בהרבה מהשנה הקודמת והמחירים לא ירדו באופן משמעותי. קשה להעריך את הפסדי הפלאחים כתוצאה מדיכוי המרד, וייתכן כי הם היו קשים אף יותר מאלה שבקיץ 1938. עם זאת, יכול להיות שאי־העמידה בהחזרים ב־1939 קשורה גם לאירועי 1938, כלומר לא זאת בלבד שחברי האגודות נותרו חייבים לאגודות עצמן (והאגודות לבנקים), הם גם נותרו חייבים למלווים בריבית, ולכן לא עמד לרשותם מקור כלשהו להלוואות. כך כתב מנכ"ל בנק ברקליס:

אנו רואים שמנהל סניף נצרת [של בנק ברקליס] מציין כי 'סיבות כלכליות ופוליטיות הביאו לסגירת ערוצי האשראי הרגילים לטווח קצר; מקורות אלה יכלו להבטיח החזר הלוואות במצב שללווים חסר כסף'. אנחנו מניחים שהכוונה היא שלווים יכלו לפנות למלווים בריבית במטרה לשלם לבנק, ואנו רואים שבסניף חיפה המנהל מציין, בבהירות, שלווים הודו כי הלוואות 1935/6 הוחזרו, בעיקרן, בכסף שהם לוו [ממלווים בריבית]. ייתכן שתהליך זה מייצג באופן כללי את הנעשה בהלוואות החקלאיות שלנו. יש לבדוק אם זוהי אכן התמונה הכוללת, שאם כן, ייתכן שנמצא שהלוואותינו מכריחות לוויים לשוב וללוות ממלווים בריבית, ובו בזמן המלווה בריבית לווה מכספי הבנק – מעגל קסמים שבוודאי יביא להפסד למלווה בריבית או לבנק.⁵⁶

ב־1938 נעשה הבנק זהיר יותר במתן הלוואות, אך עדיין היה מחויב לשיטה:

בקיצור, המדיניות שלנו כעת היא לשמר קשרים בעלי ערך עם לוויים שעד עתה הוכיחו עצמם כדייקנים [בהחזר הלוואות], ישרים וסתגלנים לשיטה. באופן טבעי, דברים שנחשבו טובים ומתאימים לפני שנה, או אפילו לפני שישה חודשים, השתנו לאור התנאים הלא נורמליים ששוררים.⁵⁷

⁵⁶ Barclays 11/317, מכתב ממנכ"ל בנק ברקליס למנהל סניף בירושלים.
⁵⁷ Barclays/11/356, 7 September 1938, 'General Conditions – Advances', by the Local Manager, Palestine.

בשל ההפסדים בשנים 1938 ו-1939 שקל הבנק מחדש את נושא ההלוואות לפלאחים (גם באמצעות אגודות שיתופיות וגם באמצעות הלוואות ישירות).⁵⁸ הבנק איבד אמון במתכונת הנוכחית של האגודות, ולכן הפסיק במתן הלוואות לשנים 1940 ו-1941. עם זאת, לבנק היה חשוב לקבל החזר בעבור ההלוואות שכבר נתן, ולשם כך אף היה מוכן להלוות כספים נוספים לאגודות, בתנאי שהמדינה תערוב למקרים של אי-תשלום. בנובמבר 1940 נחתם הסכם בין הבנק לממשלה, שלפיו מ-1941 (כלומר הלוואות לשנה החקלאית 1941-2) ילווה הבנק, בכל שנה, 50,000 לא"י לאגודות אשראי כפריות-ערביות, והממשלה תערוב בסכום של 50 אחוז מגובה ההלוואות העתידיות שלא ישולמו, ותפצה באותה מתכונת בגין הלוואות שלא הוחזרו בעבר:

הנציב העליון סבור כי רצוי מאוד שהאגודות, שצמחו בעידוד רב של הממשלה, ישרדו. בסופו של דבר, הוצעה הצעה שעל פיה הבנק ימשיך להלוות כספים לאגודות האשראי הערביות לתקופה בת חמש שנים, בכפוף לבחינה מחודשת בכל שנה, ובתנאי שתינתן ערבות ממשלתית של 50 אחוז על הפסד הון. לא יינתנו הלוואות נוספות לאגודות שנחשבות או ייחשבו רעועות [unsound]. לא יולוו יותר מ-50,000 לא"י לשנה, אלא אם כן יושג הסכם אחר בין הבנק לממשלה. מוצע בזאת כי הערבות הממשלתית תהיה גם רטרואקטיבית להלוואות שלא הוחזרו.⁵⁹

עוד הוחלט שרק אגודות המתפקדות בצורה טובה יחסית ישרדו. במילים אחרות: לא יקומו אגודות חדשות, ומספרן יקטן.⁶⁰ כפי שניתן לראות בטבלה 1, מספר האגודות אכן ירד מ-101 ב-1941 ל-78 ב-1943. עוד נראה כי רשם האגודות נטה להאמין שמצב האגודות אינו מצדיק מתן הלוואות בגובה המקסימלי שנקבע (50,000 לא"י).

מ-1942 ועד סוף תקופת המנדט חל שיפור משמעותי בהכנסות הפלאחים. היתה זו תקופה של שגשוג (Nadan 2002: 145-171). בנק ברקליס ציפה להחזרים

Barclays/11/565, 11 September 1944, 'Memorandum on Advances to Native Cultivators (Palestine)'.⁵⁸

Barclays/11/369, 11 November 1940, 'Arab Co-operative Societies'.⁵⁹

Barclays/11/369, 11 November 1940, 'Telephone from Colonial Office'.⁶⁰

טובים מבעבר. ב־1944, כפי שניתן לראות בטבלה 1, הלווה הבנק סכום הגבוה ב־5,000 לא"י מהסכום המקסימלי שהוסכם עליו עם הממשלה. נראה כי ההערכה בבנק היתה שאם ייתקלו בבעיות החזרים, לפחות 5,000 לא"י יוחזרו והוא יצטרך לדון עם הממשלה על 50,000 הלא"י הנותרות. הבנק ביקש מהממשלה להעלות את סכום הערבות ל־60,000 לא"י ל־1945 ולכ־100,000 לא"י ל־1946 (לאחר דיונים עם רשם האגודות הוחלט על 140,000 לא"י ל־1946),⁶¹ אולם חסר מידע על הסכומים שהולוו בפועל בשנתיים אלה. ב־1947 כבר הוללו כ־293,000 לא"י, אולם לא ניתנו הלוואות ל־1948, כנראה משום אי־הוודאות הפוליטית.⁶² אם כן, בתקופת השגשוג שהוזכרה העריך הבנק שכדאי לו לקחת את הסיכון ולהלוות לאגודות, שרובן הוכיחו עצמן בעבר, בריבית של 6 אחוזים עם ערבות ממשלתית בגובה 50 אחוז על אי־תשלום. אך יש לזכור כי למרות שינוי הגישה בתקופה זו, אין מדובר בשינוי תפיסתי עקרוני ביחס לאגודות; המגמה השתנתה משום שהיו אלה שנים טובות במיוחד שבהן הרווחים היו גבוהים והצפי להחזר היה גבוה מבעבר. אין בכך כדי ללמד על אמון ארוך טווח בשיטה, כפי ששטריקלנד קיווה. אם אכן כך היה הדבר, היינו עדים בשנים אלה לגידול מהיר בהרבה במספר האגודות, החברים וההלוואות.

במבט לאחור, שיטתו של שטריקלנד לא הצליחה להביא להורדת הסיכון במתן הלוואות לפלאחים, אלא להיפך, להגדלתו. שתי התפיסות המרכזיות שהנחו את שטריקלנד בהצעתו להקמת האגודות הוכחו כשגויות, לפחות בהקשר של פלסטיין: (א) 'הערבות ההדדית' שעליה הושתתו האגודות לא הפחיתה את הסיכוי לאי־החזרת ההלוואות מצד הפלאחים. למעשה, כפי שאראה בהמשך, היא רק הגדילה את הסיכוי לכך (כמצופה, על פי התאוריה של ריי); (ב) רשם האגודות השיתופיות לא הצליח ללכד לוויים בעלי אופי מיוחד הראויים יותר מאחרים לקבלת אשראי.

למעשה, ה'אסטרטגיה של השתמטות מתשלום' היתה נפוצה יותר באגודות השיתופיות מאשר בקרב אלה שלוו ישירות מהבנקים (שוב, כמצופה על פי התאוריה

61 ראו התכתבויות שונות, במיוחד אחרי נובמבר 1943: ISA/(RG2)/BOX479/V/3/40/Vol.1; Barclays/11/825, 'Memorandum Regarding Correspondence with the Government of Palestine on Advances to Arab Cooperative Societies'

62 Barclays/11/825, 14 November 1947, העתק מכתב מרשם האגודות השיתופיות לכל נציגי המחוז, שבו הוא מציין כי בנק ברקליס נקט מדיניות זו בשל אי־הוודאות לגבי עתיד הארץ.

של ריי). בעוד שתיקי רשם האגודות רק מרמזים על כך,⁶³ בבנק ברקליס נאמרו הדברים בריש גלי. בדוחות הבנק צוין במפורש כי מקבלי ההלוואות הישירות עשו כל מאמץ להחזיר את חובם, אך ההתייחסות לחברי האגודות היתה שונה לחלוטין: 'יחסם של חברי האגודות הערביות אכזב: הם הראו מעט רצון, אם בכלל, לכבד את התחייבותם להחזיר חובות לבנק, ורשם האגודות הצליח רק במעט ללחוץ עליהם בעניין'.⁶⁴

מהנתונים המוצגים בטבלה 1 ניתן לראות שכאשר הכנסות הפלאחים היו סבירות, ההחזרים היו משביעי רצון ולא ננקטה 'אסטרטגיה של אי-שלום'. הבעיה היתה בשנים לא מוצלחות; אז, כאמור, היו ההחזרים גרועים שבגרועים. קשה לקבוע מדוע כך קרה, אך ניתן להניח, ולמעשה להוסיף נדבך על התאוריה של ריי, כי דווקא משברים יצרו סינדרום של 'רכיבה חופשית' (free riding): מצב שבו שותף או כמה שותפים פועלים הפוך מכפי שנדרש מהם, מאחר שהם מצפים שאחרים ישלמו או יפעלו במקומם. בדרך כלל המושג הזה מתייחס לשימוש בטובין השייכים לכלל (commons/public goods), אולם הוא יכול להתאים גם למקרה של האגודות השיתופיות. אדם המקבל הלוואה ישירות מבנק או ממלווה בריבית יודע כי קיים סיכוי לא מבוטל שרכושו יעוקל אם לא יחזיר את ההלוואה בהתאם להתחייבותו (בהמשך יורחב הדיון באלה). אדם המקבל הלוואה מאגודה שיתופית עומד בפני אותו מצב כל עוד רוב החברים מחזירים את חובותיהם, שכן החברים ששילמו יעשו הכול כדי שגם הוא יחזיר את חובו. אולם בשנה קשה, שבה רוב חברי האגודה מתקשים להחזיר חובות, ייתכן מצב שונה: כשרוב החברים באגודה, שבה לכולם זכות הצבעה, חייבים, הם ירצו להתנער מבעיית החובות האישיים, לגלגל אותה לפתחו של הבנק ולהציגה כבעיה של האגודה – האגודה חייבת, ולכן הבנק צריך לגבות מהאגודה. גבייה מאגודה שכל חבריה ערבים זה לזה יכולה ליצור מצב שבו את חובם של החייבים יצטרך לפרוע דווקא מיעוט החברים ששילם. במצב זה טמונה 'בעיה מוסרית': יכול להיות שמקרב אלה המסוגלים לשלם יהיו שיבחרו לא לעשות זאת, שכן גם אם ישלמו, עדיין ישנה האפשרות שהבנק יעקל את רכושם, ואם כך, מדוע שיטרחו לשלם כאשר ישנה אפשרות שהם יצליחו גם לא לשלם וגם שרכושם של אחרים, ולא שלהם, יעוקל? תופעה זו אף יכולה להתעצם לאור הנחתם של חברי האגודה, כפי שאכן אירע, כי גם אם

63 ראו המקרה של ביתוניה: ISA/(RG2)/BOX479/V/120/33, 17 October 1940, מכתב מרשם האגודות השיתופיות לנציב מחוז ירושלים. ראו גם ISA/(RG2)/BOX479/V/3/40/Vol.1.

64 Barclays/11/565 (לעיל הערה 28).

ישלמו, האגודה (וכתוצאה מכך גם הם) לא תקבל יותר הלוואות מהבנק. זאת בעוד שלווה המחזיר הלוואה שקיבל ישירות מהבנק בדרך כלל משריין לעצמו את האפשרות ללוות גם בעתיד, ולכן כדאי לו, קודם כל, להחזיר הלוואות כאלה. מוקדם יותר במאמר ציינתי שבדיון התאורטי שלו, ריי טוען כי הערבונוּת שיכולים הלווים לתת למקרה של אי-פירעון (למשל פיסת אדמה) שמישים יותר למלווה בריבית מאשר לבנק, והוא מציג זאת כנקודת יתרון למלווה בריבית. לטענה זו יש תמיכה בדיון הנוכחי. בעוד שלמלווה בריבית, כפי שניווכח לדעת, עיקול של אדמה או יכול היו מספקים (ובמקרה של יכול אפילו עדיפים) כתחליף לתשלום במזומן, מסמכים מארכיון בנק ברקליס מצביעים על כך שהבנק רצה בראש ובראשונה לקבל את הכסף שהלווה, בתוספת הריבית, ובזמן (לאחר הקציר). לבנק כמעט שלא היה עניין בעיקול אדמות בתמורה לחוב, מאחר שהדבר הצריך השקעה נוספת בניהול ההליך החוקי הקשור לנדל"ן ומכירתו, כמו גם אורך רוח בשל הזמן שחלף מתחילת ההליך ועד קבלת הכספים. אם היה צורך בחלופה לכסף שלא הוחזר, היתה עדיפות ליכול (בהקשר זה, לפחות ברמה התאורטית, היה למלווה בריבית יתרון בגבייה, שכן הבחירה הרציונלית של אדם שלווה מבנק וממלווה בריבית היתה קודם כול להחזיר את חובו לנושה שסיכן אותו יותר, כלומר למלווה בריבית). אף שכ-98.3 אחוז מהמצטרפים לאגודות היו בעלי אדמות, שהיו, כאמור, מחויבים זה לזה בערבות הדדית,⁶⁵ התעקש הבנק לנסות לגבות חובות על ידי לקיחת יכול. במקרים רבים לא נחל הצלחה בכך:

מר קלארק [מנכ"ל בנק ברקליס בארץ] אומר שדרישת יכול כתשלום לא הצליחה להיות ערבות משביעת רצון. הדרישה נרשמה, אולם האדם היה יכול להזיז את יכולו מהחלקה לרצפת הדיש, והיה לו אף מספיק זמן למכור את התבואה לפני שהסכום שהוא חייב שולם. תפיסה בכוח של יכול היא הדרך היחידה לקבל חזרה את הכסף, אולם יש קשיים לא מבוטלים בביצועה.⁶⁶

אם היה צורך בסיוע הממשלה, הרי שהיה זה בגבייה. אולם המדינה לא סייעה בכך ככל שזה נגע לאגודות. המדיניות של רשם האגודות היתה להימנע

65 דוח רשם האגודות 1938: 47.

66 ראו לעיל הערה 52.

מעיומים ישירים, שלטענתו היו עלולים לפגוע במערכת היחסים הרגילה בין הבנק לאגודות. הבנק, סבר הרשם, צריך לפתור בעיות מול אגודות בעייתיות בדרכי שלום.⁶⁷

אם לא די בזאת, מר קלארק, מנכ"ל ברקליס בארץ, התלונן לא אחת שהסגל של רשם האגודות לא עשה עבודתו נאמנה בכואו לברור פלאחים 'בעלי אופי נאמן', כאלה שראויים יותר, כביכול, לקבל אשראי. סגל רשם האגודות, הוא טען, היה שותף ל'קנוניה פוליטית שבה הכסף הועבר למטרות לא הולמות'.⁶⁸ בהזדמנות אחרת הוא כתב כי 'אין זה מפתיע שחלק לא מבוטל מהבכירים הערבים במחלקת רשם האגודות לקחו חלק פעיל במרד [הערבי]'.⁶⁹ בין אם טענות אלה היו נכונות בין אם לאו, מלאכת התיווך של הפקידות הממשלתית בין הבנק לאגודות הפחיתה את אמון הבנק בשיטה.

סיבה נוספת לאי-שלום היתה השחיתות באגודות, שנוצרה במידה לא מבוטלת כתוצאה מטעות נוספת בתפיסתו של שטריקלנד. שטריקלנד תכנן כי מנהלת החשבונות של רשם האגודות השיתופיות תפקח על גזברי האגודות באמצעות ספרי החשבונות. זאת אומרת שלא היתה חובה לפגוש את חברי האגודות.⁷⁰ אחרי מלחמת 1948 ניסה בנק ברקליס להחזיר את ההלוואות לשנת 1947. נציגים מהבנק הגיעו לגזבריהן של כמה אגודות. בכפר ראי הם הצליחו לכנס את חברי האגודה וגילו, להפתעתם, שהחברים כן החזירו כספים לגזבר האגודה, אך זה שמר את הכסף לעצמו.⁷¹ בכפר אחד בצפון הארץ, שבו קיימתי ראיונות, נאמר לי כי החברים הפסיקו לקבל הלוואות מאגודתם כמה שנים לאחר שהוקמה מאחר שלדברי הגזבר 'השיטה כשלה'. ב-1999, כאשר התבקש, סירב הגזבר להציג את תיקי האגודה בטענה שהתיקים מכילים 'חומר מסווג'. הטענה ש'השיטה כשלה' מוזרה במקרה זה, שכן בהתאם לרישומי בנק ברקליס אפילו בשנת 1947 קיבלה האגודה, שמנתה 35 חברים, 661 לא"י...⁷²

67 ראו תגובתו הנזעמת של רשם האגודות השיתופיות כאשר בוצעה באופן חריג גבייה בכוח מאחת האגודות על ידי פקידי תת-המחוז: ISA/(RG2)/BOX479/V/120/33 17 October 1940; ראו גם לעיל הערה 52.

68 ראו לעיל הערה 52.

69 Barclays/11/356, 30 November 1939, מכתב ממנכ"ל בנק ברקליס בארץ להנהלת הבנק בלונדון.

70 שטריקלנד 1930: 19.

71 Barclays/11/825, 7 and 8 September 1949, 'Kufri Rai'.

72 Barclays/11/825, List for 1947/48 Season. השמות הושארו אנונימיים.

אם כן, התיווך בין הבנק, רשם האגודות, מזכירי האגודות והלווים היה לעתים יקר; יקר יותר מבמקרים שבהם ההלוואות ניתנו במישרין לפלאחים. לא רק זאת, הבנק היה חלש מול האגודות וחלש מהמלווה בריבית. לאחרון היה מה לעשות לא רק עם יכול שהוחרם, אלא גם עם אדמה שהוחרמה. נראה כי הלווים מהאגודות העריכו כי אי־תשלום לבנק סיכן אותם פחות מאי־תשלום הלוואות אחרות. אי־תשלום נבע בדרך כלל מחוסר באמצעי תשלום, ולא מתוך ניסיון מתמיד של לוויים לנקוט 'אסטרטגיה של השתמטות', כפי שסבר שטריקלנד. עם זאת, ייתכן שבשנים קשות, כאשר רוב החברים לא יכלו להחזיר חובות, ננקטה אסטרטגיה כזאת בקרב כמה חברי אגודות, שהעריכו כי גם אם ישלמו לא יזכו לקבל הלוואות בעתיד דרך האגודה. ההלוואות בשיטת האגודות, שהיו אמורות להבטיח החזרים טובים הובילו למעשה להחזרים טובים פחות מאלה שהושגו בהלוואות ישירות.

ג. הלוואות עם הבטחה לסיוע ממשלתי במקרים של גבייה בעייתית

בסקר של 1945 ישנה פסקה אחת העוסקת ב'הלוואות עונתיות קצרות טווח שניתנו על ידי בנקים משנת 1935', ולכאורה עולה ממנה תמונה של שינוי מהותי מאז הוצאת התקנה של 1935 הנוגעת להרחבת אפשרויות הגבייה. נטען שם כי 'התקנה אפשרה לבנקים ולמוסדות פיננסיים מובילים [...] להלוות למעבדי קרקע סכומים נכבדים, כמה מיליוני לא"י, בהלוואות עונתיות קצרות טווח.⁷³ אולם הטענה הזאת אינה נתמכת בשום ראיה. יותר מכך, הסקר מספק דוחות מפורטים על כל לירה שהוצאה בכל סוגי ההלוואות, ואף לא באחד מגיע הסכום למיליון לא"י. הפסקית הטוענת להלוואה של 'כמה מיליוני לא"י' יוצרת מצג שווא, והעובדה כי לא מצוינים מספרים ספציפיים רק מרמזת שלא נאספו נתונים על היקף התופעה, או לחלופין, שהאמת הוסתרה. גם מהראיונות שקיימתי עם הפלאחים עולה תמונה שונה. אלה התעקשו כי בדרך כלל קבלת הלוואות מבנקים לא היתה בהישג ידם.⁷⁴ מלבד זאת, אם השיטה היתה כל כך מוצלחת, מדוע היתה המדינה אמורה להמשיך לפעול, כמו

73 סקר 1945: 350.

74 ריאיון עם נמר קאסם מִסְטַפָּא מַעֲיָן מֵאֵהֶל, 18.8.1999. מִסְטַפָּא, יליד 1910, סיפר על ילדותו בתקופה העוסמאנית ועל חייו בתקופת המנדט, שבה היה פלאח ובעל חנות. מִי־1937 היה המִתְאָר של כפרו; ריאיון עם מוחמד מִסְרָאוּה; ריאיון עם אליאס ח'ורי מִמְרָ'אר, 23.8.1999. ח'ורי, יליד 1905, עבד בתקופת המנדט כפלאח, ולאחר מכן כשוטר; ריאיון עם סְלִימָאן אַחְמַד סְלִים מוחמד מִבְּעִינָה, 23.8.1999. סלימאן, בדווי במקור, היה פלאח נומאדי למחצה בתקופת המנדט; ריאיונות עם ג'מאל טאטור, ח'אלד זועבי, עלי אבו יוסף זועבי, סלימאן עדאוי, יעקוב נאסר נָקִים, אבו עבדאללה, מִסְלַח אחמד יאסין.

במקרה של אגודות האשראי הכפריות-ערביות, לכך שפלאחים יקבלו הלוואות? הרגיסטר של ההלוואות קצרות הטווח של מחוז לוד לשנים 1944/5, 1945/6 ו-1946/7⁷⁵ הוא בין המסמכים היחידים שנמצאו בעניין הלוואות אלה. כמה גורמים הפכו את מחוז לוד למוצלח יותר מבחינה חקלאית ביחס לממוצע הארצי: היו בו אדמות עידית בשיעור גבוה מהממוצע,⁷⁶ היו בו אדמות מושקות רבות יותר, שהניבו יכול רב יותר, גם של פרי הדר (ענף שבשנים הנידונות זכה לתנופה מחודשת). ערך הקרקע היה, מן הסתם, גבוה יותר מבאזורים אחרים, גם משום הפעילות הערה של רכישת אדמות על ידי יהודים במחוז זה (Stein 1985: 210). 'הסדר קרקעות' נעשה ברוב אדמות המחוז,⁷⁷ וכפי שראינו קודם לכן במקרה של הבנק החקלאי-אפותיקאי, לבעלי אדמות שנכללו ב'הסדר קרקעות' היתה עדיפות במתן הלוואות. על סמך כל הנתונים האלה, היה ניתן לצפות ששיעור קבלת האשראי הפורמלי בקרב ערבים שחיו במחוז לוד יהיה גבוה מהממוצע הארצי. הרישומים ברגיסטר כללו פרטים כשם הלווה (או לוויים, במקרה של הלוואה לקבוצות קטנות), שם הכפר, תיאור החלקה או החלקות שבגינן ניתנה ההלוואה, שם הבנק שנתן את ההלוואה, הסכום שהולווה, תאריך הרישום ותאריך פקיעת ההלוואה (ראו נספח 1, צילום של עמוד מאותו רגיסטר). כיוון שהרגיסטר מולא בקפידה, התאפשר לי לזהות את כל הסכומים שהולוו בכל אחת מהשנים, את הבנק והסניף שמהם התקבלה ההלוואה, את כל הכפרים שבהם נלקחו הלוואות (למעט שם אחד שיש לגביו ספק), וכמו כן ברוב המקרים ניתן לזהות, על פי שמות הלוויים, אם ההלוואה ניתנה ליהודי או לערבי (לא נמצאו הלוואות משותפות ליהודים ולערבים). בהסתמך על הרגיסטר ניתן לראות כי הלוואות מבנק אנגלו-פלסטינה ומהסניף התל אביבי של בנק ברקליס ניתנו ליהודים בלבד. שאר ההלוואות בסניפי בנק ברקליס, כמו גם הלוואות מהבנק העוסמאני, ניתנו לערבים (למעט הלוואה אחת בסכום של 184 לא"י, שניתנה ליהודי בסניף יפו של בנק ברקליס). בנקים אחרים לא הלוו בשיטה זו (שוב, יש כאן חיזוק לטענה שהבנקים הערבים נטו שלא להלוות לפלאחים). נתונים אלה, בתוספת הערכות של גודל האוכלוסייה הערבית-כפרית ושטחי האדמות שהוגדרו 'בנות עיבוד', מוצגים בטבלה 2.

ISA/(RG81)/BOX1418/2796, Register of Short Term Crop Loans, Jaffa and Ramle Sub Districts (i.e. Lydda District).

Government of Palestine, Department of Statistics, 1946. *Village Statistics, 1945* 76 (Jerusalem), להלן סטטיסטיקה 1945. הנתונים הם לכל הארץ, לא כולל המחוז השחון של באר שבע.

ISA/Maps Collection/ Map 649, 'Progress of Land Settlement, 31.12.1945'. 77

מתוך 82 יישובים כפריים-ערביים במחוז לוד, ניתנו הלוואות ל-24 בלבד (או 23.23. כאמור, ישנה אי-ודאות לגבי מספר 21 בטבלה 2), שהם 29.3 אחוז מהיישובים בלבד. גם בתוך היישובים עצמם זכה רק מיעוט של כפריים לקבל הלוואות (ראו טבלה 2). בתרשים 2 ניתן לראות כי 60 אחוז מההלוואות שניתנו היו סכומים הנמוכים מ-120 לא"י, אולם ערכן הכולל הגיע ל-26.8 אחוז מסך כל ההלוואות. שאר ההלוואות ניתנו בסכומים גדולים יותר, קרוב לוודאי שניתנו ללוויים עשירים עוד יותר.

אשראי לפאלחים בתקופת המנדט הבריטי

טבלה 2: הלוואות עם סיוע ממשלתי לגבייה: מחוז לוד, שנים חקלאיות 1946/7-1944/5

א. הלוואות לערבים										
	השנה החקלאית 1944/5			השנה החקלאית 1945/6			השנה החקלאית 1946/7			
	מספר החלואות שניתנו	הערך הכולל של החלואות בל"א	ממוצע לדונם (במילים : 1 מיל- אלפית לירה)	מספר החלואות שניתנו	הערך הכולל של החלואות בל"א	ממוצע לדונם (במילים : 1 מיל- אלפית לירה)	מספר החלואות שניתנו	הערך הכולל של החלואות בל"א	ממוצע לדונם (במילים : 1 מיל- אלפית לירה)	
1	2	670	98.9	26	6,627	978.5	24	7,232	1067.9	אבו כשכ
2	0	0	0	8	2,598	937.2	8	2,493	899.3	אל-סונכה
3	7	365	30.3	15	789	65.5	15	784	65.1	בית נבלא
4	2	190	39.5	11	2,360	491.8	9	1,758	366.4	ביר עדס
5	1	40	5.1	4	190	24.5	2	85	10.9	דיר טריף
6	2	485	150.8	5	873	271.5	4	763	237.3	פניה
7	0	0	0	5	319	28.3	5	319	28.3	ענבה
8	0	0	0	0	0	0	1	75	68.4	יפו (תאזור הכפרי)
9	2	250	25.3	17	3,918	397.1	16	3,442	348.8	גיליל
10	1	55	67.7	4	140	172.4	4	130	160	ג'מסין
11	7	805	57.8	29	2,644	189.9	23	2,162	155.2	כפר ענה
12	1	75	11	25	5,896	867.6	26	6,339	932.8	אל-ח'יריה
13	10	1,355	73.6	38	6,475	351.7	29	5,625	305.5	לוד
14	4	735	47	30	4,582	293.4	28	4,436	284	מג'דל יבא
15	0	0	0	13	1,226	181.9	12	1,122	166.5	אל- קורייעה
16	0	0	0	0	0	0	1	104	36.2	קולה
17	0	0	0	14	2,829	791.1	10	1,333	372.7	נתינה
18	17	1,580	154.7	20	2,108	206.4	10	1,157	113.3	אל-ספרייה
19	3	615	114.6	14	2,385	444.7	13	1,850	345	סלאמה
20	2	895	175.4	14	2,758	540.6	19	3,309	648.6	סק'ה
21	0	0	0	1	128	0	0	0	0	סאספ (?)
22	0	0	0	9	1,887	333.9	7	1,695	299.9	אל-ס'לק'ה
23	0	0	0	47	9,912	902.4	45	8,846	805.4	אל-שיחי מונס
24	3	315	18.4	10	1,085	63.3	7	891	52	יהודיה
	64	8,430	46.1	359	61,729	337.8	318	55,950	306.2	סה"כ ישובים שקיבלו חלואות
	64	8,430	13.4	359	61,729	98.2	318	55,950	89	סה"כ למחוז לוד
										למחוז לוד (544,700) לא כולל הדרים
		131.7			194.1			175.9		הלוואה ממוצעת

עמוס נדן

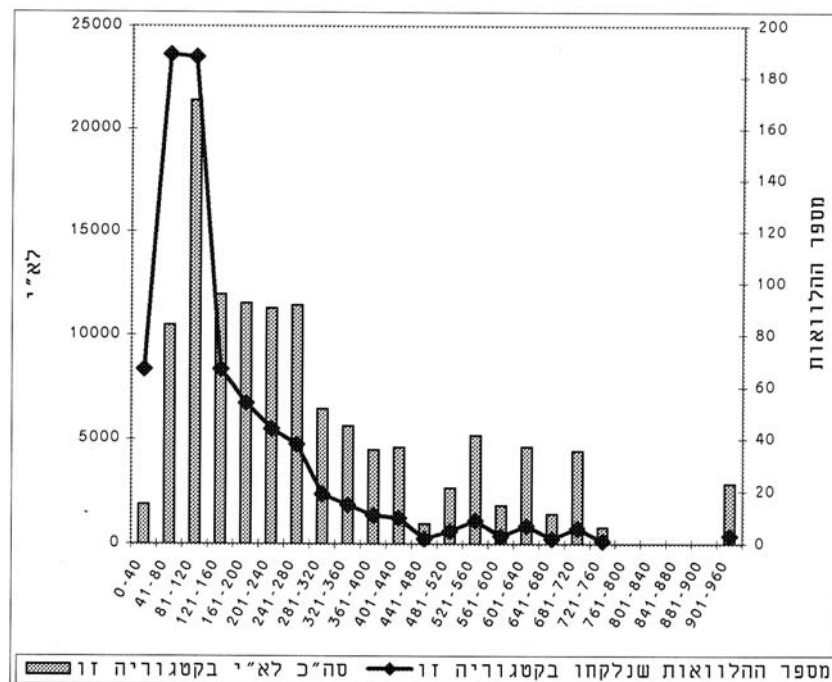
ב. הלוואות ליהודים								
השנה החקלאית 1944/5			השנה החקלאית 1945/6			השנה החקלאית 1946/7		
מספר ההלוואות שניתנו	הערך הכולל של ההלוואות בלא"י	הממוצעת	מספר ההלוואות שניתנו	הערך הכולל של ההלוואות בלא"י	הממוצעת	מספר ההלוואות שניתנו	הערך הכולל של ההלוואות בלא"י	הממוצעת
12	6,640		28	10,810		28	9,906	

מקורות: ISA/(RG81)/BOX81/1418/3796. נתונים על קרקעות ואוכלוסייה ראו סטיסטיקה 1945.

הערה: הנתון של 'אדמות בנות עיבוד' משקף פחות או יותר את שטח האדמות שעובדו בפועל (ראו Nadan 2002: 44-45).

אשראי לפאלחים בתקופת המנדט הבריטי

תרשים 2: התפלגות ההלוואות עם סיוע ממשלתי לגבייה
(מחוז לוד, שנים חקלאיות 1944/5-1946/7)

מקור: ISA/(RG81)/BOX81/1418/3796, Register of Short Term Crop Loans, Lydda District

על פי הסקר של ג'ונסון וקרוסבי, ב-1929, שנה קשה לפלאחים, נזקקה משפחת פלאחים ממוצעת להלוואה של 72.2 לא"י במחירי 1945 (27 לא"י במחירי 1929).⁷⁸ הכנסות הפלאחים היו, כאמור, גבוהות באופן חריג בשנים 1944-1946, שבהן ניתנו ההלוואות קצרות הטווח במחוז לוד (ראו דיון קודם על שנים אלה בהקשר של האגודות הכפריות-ערביות). אם כן, היה ניתן לצפות שהצורך בהלוואות יהיה

78 ג'ונסון וקרוסבי 1930: 26.

קטן יותר מב־1929, אולם סכום ההלוואה הממוצע במחוז לוד בשנים 1944-1946 היה 167 לא"י (במחירי 1945). הסכומים הגדולים יחסית מרמזים, שוב, שההלוואות ניתנו לפלאחים עשירים בהרבה מהממוצע.

הבנקים, כפי שראינו בטבלה 2, הלוו כספים למספר מצומצם של יישובים. נראה שהיו לכך שתי סיבות: האחת היא שגם ההבטחה לסיוע הממשלה בגבייה לא סיפקה את הבנק, שכן יכול להיות שהיה מדובר בהליך ארוך, מה גם שההצלחה בגביית הכסף או שווה ערך לא היתה ודאית. סיבה אחרת, לפחות בהקשר של בנק ברקליס, היא שהבנק נטה לראות בכפר יחידה אחת האחראית באופן קולקטיבי להחזר ההלוואות:

‘יש צורך להבהיר בצורה חד־משמעית שאיננו מוכנים לשקול מתן הלוואות באיזשהו כפר [ערבי] עד שכל החובות שהכפר חייב [כלומר חובות של אנשים מהכפר] יוחזרו, כולל חובות של אגודות האשראי. אנו נוטים להתעקש על נושא האחריות הכפרית’.⁷⁹

הבנק האמין ש'אחריות כפרית' תעודד כפריים שלוו כסף מהבנק ללחוץ על לווים בעייתיים שישלמו את חובם, כדי לשמור על זכותם של ה'טובים' ללוות כספים. עוד הוא האמין כי חששם של הכפריים מפני האחריות הקולקטיבית תעזור לברור לווים בעייתיים. אך אליה וקוץ בה – יכול להיות שכך הפסיד הבנק לווים טובים, לא רק מפני שהתמקד במספר מצומצם של כפרים, אלא גם מפני שייתכן שהלווים לא המליצו על אחרים, גם אם חשבו שהם מתאימים, שכן תמיד קיים סיכוי שהלווה – גם המבטיח ביותר – לא יוכל להחזיר כספים בשל נסיבות בלתי־צפויות.

מתוך שבעת הכפרים שבהם היו אגודות אשראי כפריות־ערביות פעילות בשנות הארבעים במחוז לוד, שישה קיבלו הלוואות קצרות טווח עם הבטחה לסיוע ממשלתי בגבייתן (מבנק ברקליס, ובחלק מהמקרים גם מהבנק העוסמאני). הכפר היחיד שהיתה בו אגודה פעילה שלא זכה בהלוואות אלה היה בִּרְפִּילִיָה, שהאגודה שפעלה בו היתה חדשה יחסית (ראו טבלה 3). סך הכול נראה כי לכפרים שבהן פעלו אגודות היה קל יותר לקבל הלוואות קצרות טווח עם סיוע ממשלתי בגבייה,

79 Barclays/11/356, 9 February 1939, 'Overdue Agricultural Loans and Discounts for All Seasons to and Including 1938', by the Local Director in Palestine.

אשראי לפאלחים בתקופת המנדט הבריטי

וייתכן שבכפרים שבהם האגודות לא החזירו חובות היה קשה יותר ליחידים לקבל אותן. עם זאת, העובדה שבִּרְנָתִים קיבלו יחידים הלוואות, אף שהאגודה לא קיבלה כספים מהבנק, מרמזת כי היתה גם גמישות מצד הבנק ביחס לתפיסתו את האחריות הקולקטיבית.

טבלה 3: הלוואות לאגודות אשראי במחוז לוד, 1946/7

שם האגודה	האם כפר זה נמצא ברשימת 24 הכפרים שקיבלו הלוואות עם סיוע ממשלתי בגבייה?	הלוואות לשנים 1940-1935 (לא"י)	הלוואות לשנת 1946/7 (לא"י)
1 בית נַפְלָא	כן	401	475
2 כפר עֵנָה	כן	277	130
3 דִּיר טָרִיף	כן	176	130
4 בִּרְפִילִיָּה	לא (אגודה חדשה)	0	130
5 קולה	כן	246	110
6 רִנְתִּיָּה	כן	120	90
7 עֵנְבָה	כן	914	46
8 סְלֵאמָה	לא	3,146	0
9 גִּמְזוּ	לא	816	0
10 בית עֵנָן	לא	397	0
11 רִנְתִּיס	כן	300	0
סה"כ לכל האגודות		6,793	1,111
ממוצע לשנה, מחירים שוטפים		1,132	1,061
ממוצע לשנה, מחירי 1945		2,970	994
ממוצע הלוואות לדונם במילים (אלפית לא"י) במחירי 1945*		4.8	1.6

מקורות: ISA/(RG2)/BOX479/V/3/40/Vol.1, 'Cooperative Societies Accounts'; Barclays/11/825, 'Credit Cooperative Societies, Season 1947/8'

* הסכום הכולל חולק במספר הדונמים שהיו 'בני עיבוד' ובבעלות ערבית במחוז לוד ב-1945 (ראו הערה לטבלה 2).

ד. השפעת מערכות האשראי הפורמלי על מתן אשראי לפלאחים

כעת ניגש לבחון באיזו מידה סיפק מתן האשראי הפורמלי את הצורך של הפלאחים באשראי. יש לזכור שהלוואות קצרות טווח ניתנו בדרך כלל בזמן מחסור, כך שגובה היבול וגובה ההכנסות הם שקבעו את מידת הצורך באשראי. מסקנות חקירה ממשלתית שעסקה בהלוואות שנלקחו לשנה החקלאית 1945/6 על ידי חברי 88 אגודות אשראי כפריות-ערביות (מתוך 125 שהיו פעילות באותה שנה) היו ש-51.2 אחוז מהחברים שלוו מהאגודות נזקקו להלוואות ממקורות נוספים; 51.4 אחוז מההלוואות הנוספות שקיבלו החברים (מאגודות, מבנקים וממלווים בריבית) היו בריבית נמוכה יחסית של עד 12 אחוז, ו-48.6 האחוזים הנותרים התקבלו ממקורות 'יקרים' בריבית של יותר מ-12 אחוז.⁸⁰ לפי נתונים אלה, חברי האגודות לא רק שנאלצו ללוות ממקורות נוספים, אלא יותר מכך - לא פחות מ-24.9 אחוז מההלוואות התקבלו מהסנטור הבלתי-פורמלי (למעשה מדובר בשיעור גבוה יותר, שכן הלוואות לא חוקיות בריבית של בין 9 אחוזים ל-12 אחוז נכללו בחקירה הממשלתית תחת הקטגוריה 'אשראי זול'. כאמור, מדובר במספר ההלוואות, אין נתונים על הסכומים). במילים אחרות, מבין אלה ששפר עליהם מזלם וזכו לקבל אשראי פורמלי, מספר לא מבוטל נזקק לאשראי בלתי-פורמלי נוסף.

באותה שנה התקיימה חקירה אחרת, של 86 אגודות אשראי כפריות-ערביות שעבדו עם סניפי בנק ברקליס בחיפה, בנצרת, בשכם ובירושלים, ואלה הנתונים שהעלתה: לכל חבר אגודה היו בממוצע 77.5 דונמים. בשנה זו הולוו 109,541 לא"י לאגודות אלה, שלחבריהן היו סך הכול 307,861 דונמים. כלומר ההלוואה הממוצעת לדונם עמדה על 355.8 מילים.⁸¹ חקירה זו כמובן אינה מביאה בחשבון הלוואות נוספות שניתנו לחברי האגודה, בין אם על ידי בנקים אחרים בין אם על ידי מלווים בריבית (כמו במקרה של 88 האגודות), כך שסביר להניח כי האשראי הכולל (פורמלי ובלתי-פורמלי) שקיבלו חברי האגודות לכל דונם היה גבוה בהרבה. כנגד אלה נראים הסכומים שהולוו במחוז לוד מצומקים: פחות ממאה מילים (98.2+1.6, ראו טבלאות 2 ו-3) הולוו לדונם בממוצע, דבר המעיד על כך שמתן האשראי הפורמלי היה רחוק מלספק את צורכיהם של הפלאחים. כפועל יוצא מכך,

80 סקר 1945: 367-366 (המידע במקור מוגבל).
Barclays/11/825, Arab Cooperative Societies, Season 1944/45. 81

כפי שיוצג בחלק הבא, נותרה שיטת האשראי הבלתי-פורמלי השיטה הדומיננטית.⁸² הכספים שהולוו בסקטור הפורמלי לא רק שלא סיפקו את צורכי הפלאחים (ולפיכך לא הביאו להחלפת שיטת האשראי הבלתי-פורמלי), הם גם ניתנו לאוכלוסייה מצומצמת: במחוז לוד, מי שקיבלו הלוואות עם סיוע ממשלתי בגבייה היו במקרים רבים קרובי משפחה (למשל אב ושני בניו).⁸³ רשימות של חברי שלוש אגודות אשראי כפריות-ערביות שנמצאו בארכיון בנק ברקליס מעידות אף הן על קרבה משפחתית בין חברי האגודות.⁸⁴ ההלוואות, אם כן, הגיעו למספר מצומצם של פלאחים, שהיו בדרך כלל עשירים יותר, ועוד יותר מכך – למספר קטן של משפחות.

ה. הלוואה בריבית בשוק האשראי הבלתי-פורמלי

בנקים, כפי שהוצג, לא נטו להלוות בריבית נמוכה, ולחוק הריבית המקסימלית היתה בוודאי השפעה לא מבוטלת על כך. בניגוד לבנקים, למלווים בריבית לא היתה בעיה עקרונית לעבור על החוק, כפי ששטריקלנד נוכח לדעת ב־1930:

מאחר שהחוק התורכי [החוק העוסמאני שנותר בתוקף] אוסר על ריבית גבוהה מ־9 אחוזים, שטר החוב נכתב בצורה המעלימה את אופיה האמיתי של העסקה. או שהשטר מראה כי הלווה קיבל, כביכול, סכום גבוה יותר מהסכום שקיבל בפועל, לדוגמה 15 לירות במקום 10 לירות [שהוא קיבל בפועל], או שנוסף על כך מתבצעת מכירה פיקטיבית של סחורה, ואם הסחורה בכלל עוברת ידיים [מהמלווה ללווה], היא מיד חוזרת למלווה. מקרה של חתול הנושא שתי טבליות סבון, ומועבר מצד אחד של השולחן לצדו האחר – מהמלווה ללווה – משום שהלווה הסכים לקנות בעבור 50 לירות את 'הסבון שסוחבת החיה', יכול להיראות מיסטי, אבל זוהי למעשה דרך מקובלת להתחמק מהחוק.⁸⁵

ISA/(RG81)/BOX1418/3796, 'Register of Charges Short Term Crop Loans'. 82

ש.ם. 83

84 Barclays/11/825, 16 August 1949, רשימות חברים של שלוש אגודות שצורפו בהתכתבות עם סניף הבנק בחיפה.

85 שטריקלנד 1930: 10.

על פי הדוח של הורויל מ-1936, לתקנות של קבלת עדות בעל פה בדבר נושכי נשך לשנים 1922 ו-1934, שהוזכרו קודם לכן בדיון על אסטרטגיות הממשלה במעבר לאשראי פורמלי, לא היה סיכוי להיות אפקטיביות:

ניתן ליישם את התקנה במקרים שבהם יש ראיות מוצקות כדי לשכנע את בית המשפט שנגבתה ריבית נשך. בדרך כלל, במקרים כאלה, הראיות היחידות יהיו עדות בשבועה של החייב, ללא שום ראיה נוספת, אל מול עדות בשבועה של המלווה בריבית, הנתמכת גם במסמכים. קשה מאוד להאמין שהראיה שיציג החייב תשכנע את בית המשפט.⁸⁶

במקרים מעטים בלבד, כמו במקרה שהובא לבית המשפט המחוזי ביפו, התקבלה עדות בעל פה של חייב, שנתמכה בעדות של שני אנשים נוספים, כמספיקה להוכחת גביית ריבית לא חוקית על הלוואה.⁸⁷ ברוב המקרים, בדיוק כפי שטען הורויל, עדות בעל פה של הלווה עמדה מול עדות מגובה במסמכים של המלווה. דוגמה אחת היא עתירה שהובאה בפני בית הדין העליון ועסקה בהסכם בין מלווה ללווה, שנכתב בו הסכום שיש לשלם בתאריך מסוים כך שלא ניתן לראות את גובה הקרן והריבית (בראיונות שקיימתי עלה כי זו היתה, למעשה, גם שיטת רישום ההלוואות העיקרית בגליל). פסק הדין במקרה זה היה כי 'אין ראיות מספקות [...] כדי להעיד על כך שהסכום כולל ריבית בשיעור העולה על המותר על פי החוק'.⁸⁸ בעתירה אחרת פסק בית המשפט העליון כי 'עדות בעל פה אינה קבילה כדי לסתור מסמך כתוב'.⁸⁹

נראה שמספר התיקים שעסקו בעניינים מסוג זה היה קטן,⁹⁰ ואין הדבר מפתיע. לווים, כמו גם חבריהם, נמנעו מלהעיד נגד מלווה בריבית, כדי לא לפגוע בזכותם לקבל הלוואות כאלה בעתיד: 'זה נכון שהשיעור החוקי הוא 9 אחוזים

86 הורויל 1936: 80.

87 C.A. 16/1943 in the District Court of Jaffa, Daoud Smouha vs. Mohammed El-Duwah, *Selected Cases of the District Courts of Palestine, 1943*: 278-279.

88 H.C. 74/1935, As'ad Warwar vs. The Chief Execution Officer, Nablus & Adla Nuweis, *Law Report of Palestine 1934-1935*: 378-379.

89 H.C. 102/1936, Hassan Yasin Abu Hadel vs. Saleh Saleh, *Law Report of Palestine*

90 מתוך עיון בפרסומי פסקי דין בקבצים שונים כגון *Law Report of Palestine* וכמה לקטים של פסקי דין (*Collection of Judgements*).

לשנה, אבל חוק זה הוא בבחינת אות מתה [חוק לא תקף] [...] אין פלאח שיעז להגן על עצמו בעזרת חוק זה, מאחר שהוא יודע שבכך הוא יסגור לעצמו את דלת המלווה בריבית לעולם. ללא המלווה בריבית הוא אינו יכול לחיות.⁹¹ בריאיון עם נכדיו של מלווה בריבית, שנהגו לצאת עם סבם לעסקים, עלתה תמונה דומה: 'אם אדם היה עושה דבר מה נגד המלווה בריבית, כולם ידעו זאת, ואף אחד, אף פעם, לא היה מלווה לו כסף.'⁹²

ההתעלמות מחוק הריבית המקסימלית המשיכה אפוא למרות התקנות של 1922 ושל 1934, ובמבט לאחור, לאחר שראינו כי הממשלה כשלה ליצור מערכת אינטנסיבית של אשראי פורמלי לפלאחים, ניתן לקבוע כי הפלאחים היו בני מזל שהממשלה כשלה גם באכיפת חוק זה. אחרת היו מקורות האשראי של הפלאח מתייבשים, או שאכיפת החוק היתה מובילה לעלייה בשיעורי הריבית בסקטור הבלתי-פורמלי, כתוצאה מעליית הסיכון למלווה.

החשב הכללי של ממשלת המנדט, ו"ג ג'ונסון (Johnson), טען ב-1939 כי 'בכפר [הערבי] המלווה בריבית הוא גם סוחר התבואות המקומי'.⁹³ שטריקלנד רמז למכניזם דומה.⁹⁴ מראיונות שקיימתי עולה כי לאורך כל תקופת המנדט רוב המלווים היו סוחרים סיטונאיים, וככאלה הם עמלו כדי לפתח קשרים הדוקים עם אנשי הכפרים. אף שפורמלית ההלוואות היו אמורות להיות מוחזרות בכסף בזמן הקציר, או מיד לאחריו, הנוהג היה שפלאחים מכרו את תוצרתם לסוחר שהלווה להם,⁹⁵ ולטענת הורויל קיבלו מחיר הנמוך ממחיר השוק: '[הפלאח] משודל למכור את יבולו בעונה הבאה למלווה בריבית, ובמחיר נמוך בצורה משמעותית ממחיר השוק של סחורתו. הוא נמצא תחת איום שאם לא יעשה כן, הוא לא יזכה בעתיד לסיוע מהמלווה בריבית'.⁹⁶

אם כן, תפקודו של הסוחר כמלווה בריבית אינו מפתיע. הלוואה בריבית היתה עסקה שזור (interlinked transaction), כלומר עסקה אחת שבוצעה בריבזמן בשני שווקים שונים, במקרה זה – שוק המוצרים החקלאיים ושוק

91 Great Britain, Colonial Office, 1930. *Report on Immigration, Land Settlement and Development*, Hope-Simpson (London): 68. להלן הופ-סימפסון 1930.

92 ריאיון עם יוסף ופארוק.

93 ISA/(RG6)/BOX1928/1101/2, 13 November 1939, 'Note by the Treasurer on the Issue of Agricultural Loans in 1939'.

94 שטריקלנד 1930: 10.

95 על פי ראיונות עם יוסף ופארוק יעקוב, וסלים מוחמד אבו אחמד.

96 הורויל 1936: 80.

97 להיבט התאורטי של עסקה שזור ראו Ray 1998: 561-572; Ellis 1993: 156-160.

האשראי.⁹⁷ כך, בעוד שהריבית הנומינלית בסקטור הבלתי-פורמלי נותרה לאורך כל תקופת המנדט בסביבות ה-30 אחוז לשנה,⁹⁸ האינפלציה הגבוהה בשנות הארבעים שחקה חובות מאחר שהצמדה לא היתה נהוגה אז (גרס 1982: 154). אם לא היה מדובר בעסקה שזורה, הריבית היתה צפויה לעלות בשנים אלה, אחרת המלווים היו מפסידים. אולם דאגתו של הסוחר-מלווה היתה להבטיח יכול, ומחירו היחסי היה גבוה בהרבה בשנות הארבעים בהשוואה לשנות העשרים והשלושים (Nadan 2002: 79-122, 145-171). נראה כי בשנות הארבעים הרוויח הסוחר-מלווה בעיקר ממכירת היבול.

מראיונות שקיימתי בגליל עולה כי סוחרים-מלווים רצו בראש ובראשונה לדאוג שהלוואתם (הקן והריבית) תוחזר, והם העדיפו שתוחזר בעין. הם לא שאפו לצבור אדמות; האדמה היתה המשכון, לא המטרה:

שאלה: מדוע סוחרים הלוו כספים לפלאחים?
תשובה: זה היה כדאי. לסוחר היה הכוח לדאוג שהכסף יחזור אליו.
אם הפלאח לא שילם את חובו בזמן הקציר, היה הסוחר מגיע עם אנשים חזקים ולוקח את החוב [בעין] בכוח. כשסוחר הלווה כסף הוא הבטיח לעצמו חיטה, שעורה וכו', אבל אם הסוחר לא היה יכול לקבל חזרה את ההלוואה, הוא היה לוקח אדמה במקום. המשפחה שלי קיבלה אדמות בדרך זו.⁹⁹

כאמור, מלווים-סוחרים, בניגוד לבנקים, הסכימו לקבל אדמות במקרה של אי-תשלום. אדמה היתה העירבון הבטוח ביותר כיוון שהיא היתה נכס דלא נייד בר קיימא. גביית היבול היתה לעתים בעייתית, כפי שראינו קודם לכן בדיווח של בנק ברקליס על העלמות יכול. דוגמה אחת היא מקרה חריג שבו ניתנו עצי זית כעירבון (לא האדמה, אלא העצים הנטועים עליה): כאשר הגיע המלווה בריבית לממש את בעלותו על העצים בשל אי-תשלום, הוא גילה ש'שריפה מסתורית' פרצה במטע וכל העצים השייכים לו הושמדו. הפלאח בעל האדמה המשיך לעבד את אדמתו כמקודם ללא כל מחויבות למלווה.¹⁰⁰

98 הופ-סימפסון 1930: 68; הורויל 1936: 80; למשל ראיונות עם אבו עבדאללה, עלי אבו יוסף וזעבי ונמר קאסם מסטפא.

99 ריאיון עם סלים מוחמד אבו אחמד.

100 ריאיון עם יוסף ופארוק יעקוב.

בשל חשיבות האדמה כמשכון, מלווים לא נהגו להלוות כספים לפלאחים שלא היו ברשותם אדמות, למשל חוכרי קרקע או שכירים. במקרים שבהם החובות לא שולמו קיבל הסוחר-מלווה אדמות כתחליף, ומרגע זה היתה מובטחת לו עוד יותר הספקת היבול, שכן היה לו חלק ממשי בו (בדרך כלל דובר בהסכמי החכרה שבהם היה מקבל המחכיר שיעור יבול מסוים מהחוכר. לעתים קרובות המשיך בעל האדמה המקורי לעבד את האדמה כחוכר).¹⁰¹ למעשה היה זה עוד חלק ב'עסקה השזורה', כך שמבחינת הסוחר-מלווה אי-תשלום החוב לא היה כרוך בהפסד מוחלט.

אינדיקציה אחרת לחשיבות האדמה בעסקה השזורה היא דווקא השוואת מצב סוחרים התבואות לסוחרים הבשר. האחרונים לא נהגו לתת הלוואות לפלאחים, אף שיכלו לקבל אדמות כעירבון.¹⁰² לסוחר הבשר, כמו לבנק, קבלת האדמה היתה בדרך כלל כרוכה בצורך למכור אותה כדי להחזיר לפחות חלק מההלוואה שנתן. סביר להניח שהיכולת לגבות חוב בעין, בלקיחת בעלי חיים, היתה פחותה עוד מהיכולת לגבות ביבול, מאחר שבעלי חיים היו נכסי דניידי לאורך כל תקופת השנה.

ערכה של האדמה עלה לאורך תקופת המנדט, לא רק בשל מחסור באדמות חקלאיות, אלא גם בשל רכישת אדמות על ידי יהודים. מצב זה, בשילוב חובות שהצטברו, פיתה ערבים למכור אדמות ליהודים. המוכרים היו בעיקר בעלי אדמות נפקדים; נכבדים, שביניהם לא מעט פוליטיקאים; פלאחים וסוחרים שמכרו או תיווכו במכירת אדמות (Stein 1985). באחד הראיונות אף הוזכר שם של סוחר-מלווה כמי שמכר אדמות ליהודים.¹⁰³ עם זאת, לא נראה שעסקות מסוג זה היו מרכז הפעילות של סוחרים-מלווים.

מעדויות בעל פה עולה כי במקרים רבים היה סוחר-מלווה או מספר מצומצם של סוחרים-מלווים שפעלו בכפר מסוים, אף שבעיקרון יכלו סוחרים אחרים לפעול גם הם שם. מלווים גם נהגו להגדיר כפרים 'שלנו' או 'שלהם'.¹⁰⁴ בכפר

101 ראו למשל: PRO/CO/733/290/8, February 1933, Secret, Cabinet, 'Policy in Palestine: Memorandum by the Secretary of State for the Colonies': 1; Firestone 1975a;

Firestone 1975b; Graham-Brown 1982: 115; ריאיון עם יוסף ופארוק יעקוב.

102 ריאיון עם מוחמד אַחְמַד אַבּוּ אַחְמַד (אַבּוּ רִיאַד) מנצרת, 28.8.2002. אבו ריאד, יליד 1918, עבד כקצב וכסוחר בשר ובעלי חיים בתקופת המנדט, דור שלישי בעסק המשפחתי הזה.

103 ריאיון עם ח'אלד זועבי.

104 במיוחד הריאיון עם יוסף ופארוק יעקוב.

מִשְׁהָד שֶׁלִיד נִצְרַת הִצִּיגוּ לִפְנֵי אֶת לוחות הזכויות על הקרקע של הכפר, כפי שנקבעו בהסדר הקרקעות במקום ב־1943. על פי הרישומים היו שש חלקות משועבדות, כולן לאותו סוחר־מלווה: עבדאללה יוסף יעקוב (ראו נספח 2, צילום של דף מלוח הזכויות).¹⁰⁵ סוחר זה, כמו אחרים, נהג לרשום רק הלוואות שהוא החשיב מסוכנות, כך שסך הכול מספר ההלוואות שניתנו בשנה זו בכפר היו, מן הסתם, רבות יותר.

קשה לקבוע מה היתה הסיבה להפרדה הזאת, שבה עבד כפר מסוים עם סוחר־מלווה אחד או עם מספר מועט של סוחרים. השערה אחת אפשרית היא שהיה קרטל של מלווים, אך אם זה היה המצב, היינו עדים לניצול רב של הפלאחים על ידי הסוחרים (הסוחר היה מנסה להשאיר את הפלאח עם הדרוש לו לצורך מחיה ותו לא). העובדה שדווקא בשנות הארבעים, כאשר חל שיפור במצב, נשארה הריבית קבועה, למרות האינפלציה, מרמזת שלא כך היה הדבר. השערה אחרת, מתקבלת יותר על הדעת, היא שהתופעה ביטאה התפתחות של שוק חופשי. התסריט כאן הוא של שוק ברי־תחרות (contestable market): כאשר מלווה גובה ריבית גבוהה מדי נוצרת תחרות, אולם אם הריבית שהוא גובה נמוכה, הוא זוכה לבלעדיות, או לבלעדיות חלקית, שכן למלווים אחרים לא משתלם להיכנס לתחרות אתו. למלווה ותיק יש יתרון יחסי כי מלווה חדש צריך לשלם עלויות כניסה לעסקים בכפר (רכישת ידע על טיב אדמות הכפר השונות ועל הלווים ורכישת אמונם של אנשי הכפר). הסוחר־מלווה הוותיק, שפיתח קשרים הדוקים עם לווים בכפר, יכול לקבל מידע טוב יותר ובכך להפחית את הסיכון.¹⁰⁶ ואכן, כפי שהתברר באחד הראיונות, המידע שהיה בידי מלווה בריבית מנצרת היה טוב עד כדי כך שהוא הצליח להבחין באיכויות השונות של לווים פוטנציאליים. הוא זכה לספק אשראי לפלאחים, שכן המסגרת התחרותית אפשרה לו להציע להם ריבית נמוכה יחסית ואטרקטיבית. הסוחר־מלווה שנתן את ההצעה הטובה ביותר שרד. נראה שכך קיבלו הפלאחים את העסקה הטובה ביותר בשוק, אם כי בשוליים היו גם כאלה שנפגעו (למשל אדם שהוגדר 'רע' על ידי המלווה בריבית): 'אדם טוב קיבל הלוואה לאחר שהוא נתן את המילה שלו [כשהוא הבטיח להחזיר את ההלוואה בזמן], ללא חתימה על מסמך כלשהו, אדם ממוצע קיבל הלוואה לאחר שחתם על מסמך, ואדם

105 *Land Settlement of Palestine: Schedule of Rights, Mashhad* (1943), באדיבות מר מוחמד מרעי.

106 להיבטים תאורטיים דומים, עם כמה דוגמאות, ראו Ray 1998: 540-543, 536-537, 406.

רע לא קיבל הלוואה בכלל.¹⁰⁷

בעוד שבעלי אדמות קיבלו הלוואות מהמלווים בריבית, חסרי האדמות (החוכרים והשכירים), שהיו הרוב, לא זכו לקבל הלוואות כאלה. נראה שמצב זה לא יצר אצלם בעיה מהותית, כיוון שבדרך כלל הם לא היו צריכים לשלם מראש עבור ציוד או עבודה.¹⁰⁸ הצורך שלהם באשראי חקלאי היה זניח, אך לעתים הם נזקקו להלוואות לשם 'צריכה'. הלוואות כאלה בדרך כלל ניתנו לא על ידי סוחר-מלווה אלא על ידי בן כפר שלא לקח ערבונו, והן הוחזרו כשמצב הלווה השתפר (בדרך כלל תשלום בעין בעונת הקציר). הלוואות אלה נועדו לתשלומים שונים בעבור מזון (במקרים רבים מעסק שהוא מעין חנות שהיתה בכפר), תספורת, עבודת נגרות וכיוצא באלה (Nadan 2002: 90-97).

מעניין לציין כי לאיסור ההלכתי המסלמי על לקיחת ריבית, המתפרש לעתים כאיסור על לקיחת ריבית גבוהה (Kuran 1995), היתה השפעה מעטה, אם בכלל, על שוק האשראי. ברור כי בחברה המסלמית בפלסטין, כמו בחברות מסלמיות אחרות (Wilson 1983: 70-98; Austin and Sugihara 1993: 5), היתה התעלמות מאיסור זה, או שנמצאו דרכים לעקוף אותו. עם זאת, הלוואה בריבית לא נחשבה עיסוק מכובד. בכמה ראיונות נמנעו המרואיינים לנקוב בשמות של מלווים בריבית כדי להגן עליהם מפני הבושה (עִיב) הכרוכה בעיסוק זה. בכל מקרה, נראה כי שיעור העוסקים בכך מקרב הנוצרים בגליל¹⁰⁹ והיהודים בחברון¹¹⁰ היה גבוה יותר משיעורם בקרב המסלמים. ייתכן שתורם למצב עניינים זה היעדר העכבות הדתיות אצל הנוצרים והיהודים.

שאלה חשובה אחרת, שנותרה ללא תשובה מוחלטת, היא: מה היו מקורות המימון של המלווים? ישנן הוכחות לכך שסוחרים סיטונאיים קיבלו כספים מבנקים,¹¹¹ אולם לא נראה שכספים אלה הספיקו למתן אשראי. למעשה, כפי

107 ריאיון עם יוסף ופארוק יעקוב.

108 Firestone 1975a: 185-209. דוגמאות נוספות: ראיון עם יעקוב נאצר וקים, וגם ארכיון ההגנה 105/178 – דוח מודיעיני על כפר עין מאהל.

109 עניין זה עלה למשל בריאיון עם עלי אבו עאטף פאהום מנצרת, 17.8.1999. פאהום, יליד 1927, הוא בנו של יוסף פאהום, שהיה בתקופת המנדט ראש עיריית נצרת ובעל אדמות.

110 CZA/S25/10395, מכתב מהרב הראשי של חברון לראשי ההנהגה הציונית, 1924. במכתב זה הרב ביקש לפעול לשכנע את הממשלה לשנות את התקנה בדבר נושכי נשך לשנת 1922 מתוך חשש שהדבר יפגע ביהודי חברון, שרבים מהם עוסקים בהלוואה בריבית לכפרים בסביבת חברון.

111 ISA/(RG2)/BOX135/F/734/1/40, 1941-1946, 'Analysis of Customers' Liabilities to Banks and to Certain Credit Cooperative Societies'; Barclays/11/317, 20 January 1938, a letter from the General Manager, Barclays Bank, to the Local Directors in Jerusalem. ראו גם: אליהסיני 1946: 201; ושיץ 2003: 399-398.

שסוחר־מלווה אחד העיד, לאביו (ראש המשפחה) היה חשבון בנק, אך הבנק לא הסכים להלוות לו כספים.¹¹² יכול להיות שסכומים לא מבוטלים מאלה שהולוו היו כספי חסכונות של המלווים.

מסקנות

פלאחים הפיקו את עיקר מזונם מהאדמה ושיוקו את היתרה. תנודות ביבול, במחירים שקיבלו עבור תוצרתם, במצב הביטחוני (בעיקר בהתייחס לתקופת המרד הערבי), כמו גם התחייבויות כספיות (למשל תשלום מסים) – כל אלה היו משתנים שהשפיעו על מידת הצורך של הפלאח בהלוואה ועל גובהה.

ככל ששיעור הריבית היה גבוה יותר, כך היה קשה יותר לפלאח להחזיר את ההלוואה שקיבל. שיעור הריבית אצל נותני האשראי הבלתי־פורמלי היה, על פי רוב, גבוה משיעורה אצל נותני האשראי הפורמלי, שהיו כבולים לחוק הריבית המקסימלית. ממשלת המנדט פעלה, במיוחד אחרי מאורעות 1929, להוריד את שיעור הריבית שנגבה מהפלאחים וניסתה להחליף את מערכת האשראי הבלתי־פורמלי במערכת פורמלית. הממשלה נטתה להאמין שהצלחתה היתה מרובה, עד כדי כך שרובם המכריע של הפלאחים הפסיקו לפנות למלווים בריבית. בהסתמך על מקורות שונים, שברובם לא נעשה שימוש במחקרים קודמים, הראיתי כי לא כך היה הדבר. האשראי הבלתי־פורמלי היה ונותר, לאורך כל תקופת המנדט, האשראי העיקרי שניתן לפלאחים.

הבריטים לא הבינו את ההיגיון הכלכלי במערכת הבלתי־פורמלית. הם סברו כי שיעור הריבית הגבוה שגובים המלווים בריבית נובע מחמדנות גרידא של המלווים המנצלים את הפלאחים בכך שהם יוצרים מעין מונופול; מנטיית הפלאחים לנקוט 'אסטרטגיה של השתמטות מתשלום'; מחוסר יעילות מובנה בחלק ממשקי הפלאחים, או בניסוחו של שטריקלנד: 'קושי בפיקוח של הפלאח עצמו על הוצאותיו'.¹¹³ אולם הפלאחים לא נקטו 'אסטרטגיה של השתמטות מתשלום', שכן מי שחשדו בו שלא יחזיר את ההלוואה לא קיבל אותה. גם לא היה מדובר במונופול. האשראי הבלתי־פורמלי היה פתוח ובר־תחרות. בדרך כלל, ככל שהיה הסיכון נמוך יותר כך גם היתה הריבית נמוכה יותר. הריבית הגבוהה יחסית נקבעה, בראש

112 ריאיון עם סלים מוחמד אבו אחמד.

113 שטריקלנד 1930: 4-5.

ובראשונה, בגלל גורמי הסיכון (בעיקר תנודות ביבול, במחירים ובמצב הביטחוני) שהביאו את הפלאח מלכתחילה ללוות כספים. גורמים אלה סיכנו גם את המלווה בריבית בהחזר בעייתי של ההלוואות.

ריבית גבוהה היתה דרושה גם לבנק כדי להבטיח הכנסות לאורך זמן מהלוואות, ולכן יש לראות בחוק הריבית המקסימלית (9 אחוזים) את אחד הגורמים שהפריעו להחלפת שיטת האשראי הבלתי-פורמלי באשראי פורמלי. הממשלה פעלה להחלפת האשראי בארבע דרכים, שמתוכן שלוש התמקדו בעידוד הבנקים להלוות כספים לפלאחים. הדרך העיקרית היתה הקמת אגודות אשראי כפריות-ערביות. האגודות כשלו לא רק בגלל הריבית הנמוכה שנגבתה בהן, אלא גם משום שדווקא הן היו המקום שבו אסטרטגיית אי-התשלום היתה הנפוצה ביותר. ההחזרים באגודות היו נמוכים מאשר בהלוואות ישירות, יכול להיות שבגלל השילוב של שני סינדרומים: 'רכיבה חופשית' ו'בעיה מוסרית', שצצו בזמן משבר. נוסף על אלה היו גם בעיות ניהוליות ובעיות של שחיתות (או חשדות לכך). אם כן, דווקא שיטת האגודות היתה הכושלת ביותר.

הדרך השנייה שבה פעלה הממשלה היתה עידוד הבנקים לתת הלוואות קצרות טווח, שבהן ניתן לקבל יבול או כל רכוש חקלאי אחר כעירבון. נוסף על כך הממשלה גם הבטיחה סיוע בגביית ההלוואות. ככל הנראה זאת היתה הדרך שבה הממשלה הצליחה ביותר, אך בכל זאת היא לא היתה אטרקטיבית מספיק כדי שהבנקים ישנו את יחסם להלוואות לפלאחים. ההלוואות עצמן הגיעו למעטים – לעשירים מבין הפלאחים. תופעה דומה ניתן לראות גם בדרך הפעולה השלישית: הקמת הבנק החקלאי האפותיקאי, שכמעט כל ההלוואות שנתן היו למגדלי הדריס עשירים. גם כאן השיטה לא נתפסה כאטרקטיבית, ולכן השותפים בבנק לא היו מעוניינים להמשיך במתן ההלוואות.

אם כן, גם כשהבנקים ניאותו להלוות, הם העדיפו את הלווים העשירים יותר, אלה שרכושם נראה מבטיח יותר כעירבון, ואפילו מקרב לוויים אלה היו שנזקקו למקורות אשראי נוספים, בלתי-פורמליים, מאחר שהסכומים לא סיפקו את צורכיהם. כספים רבים הוקצו להחלפת מערכת האשראי, וזו לא רק שלא הוחלפה, רוב רובם של הפלאחים כלל לא נהנו מהזרמות הכספים. אם לא די בכך, גם המלווים בריבית לא הלכו לפלאחים העניים, כלומר לאלה שלא היו בבעלותם אדמות.

גם הסוחרים-מלווים וגם הבנקים רצו, בראש ובראשונה, שההלוואה תיפדה, בין אם בכסף לבנק בין אם ביבול לסוחר-מלווה, כך שלא יצטרכו לפעול לקבלת הערבונויות. יבול ואדמה לא היו ערבונויות טובים מספיק כדי שהבנקים ירחיבו את

מעגל ההלוואות בצורה משמעותית. הבנקים נוכחו לדעת שקשה לעקל יכול, גם כאשר ניתן סיוע ממשלתי לכך. נראה שהם לא היו מעוניינים להשקיע את הכסף ואת הזמן הדרושים לקבלת החזרים כלשהם מעיקול אדמה ומכירתה. הסוחרים-מלווים העדיפו שההלוואה תשולם בעין. מבחינת הסוחר לא דובר בעסקת הלוואה גרידא, אלא בעסקה שזורה. הוא זכה במחויבות הפלאח לשווק לו את סחורתו, דבר שאפשר לו ככל הנראה לשלם מחיר נמוך תמורתה. במקרה של אי-החזרת הלוואה, היה מצבו של הסוחר טוב בהרבה מזה של הבנק. סיכויי לעקל יכול (בסיוע אנשי זרוע ובני כפר שהיו נאמנים לו) היה גבוה יותר, ואם הוא הצליח לעקלו, הרי שקיבל את הדבר שבו הוא היה למעשה הכי מעוניין (להבדיל מהבנק, שהעדיף מזומנים). אם הסוחר לא הצליח בגביית היכול, שימשה אותו האדמה להחזר ההלוואה, גם אם היה זה החזר לטווח ארוך יותר. הוא הפך לבעל האדמה. בניגוד לבנק, הוא לא היה צריך לדאוג למכירת הקרקע, כי זה היה למעשה אמצעי הייצור של הסחורה שהוא כל כך היה מעוניין בה. יתכן גם שהנוהג, שלפיו פלאח הופך לחוכר אדמתו במקרה שאינו מצליח להחזיר את חובו (התשלום לסוחר בהסכם חכירה היה, כמובן, בעין), קיצר את הזמן שבו הסוחר זכה להחזרים.

במציאות של כלכלת איכרים ענייה, של שוק ברי-חרות, שבו הסיכון לסוחר-מלווה בריבית היה קטן יותר מזה של הבנק, היה זה בלתי-סביר לחשוב שבנק יוכל, לאורך זמן, להציע ריבית אטרקטיבית יותר מאשר הסוחר-מלווה בריבית. למעשה, ייתכן (והדבר מתיישב היטב עם התאוריה של ריי) שגם אם היו מתירים תחרות בין הבנקים למלווים בריבית, ללא הגבלת שיעור הריבית, עדיין היה המלווה בריבית אטרקטיבי יותר (במקרה כזה, כמובן, לא היה בכלל טעם לנסות להחליף את מערכת האשראי הבלתי-פורמלית). ריבית נמוכה, כפי שראינו בהקשר של הריבית המקסימלית, לא אפשרה שרידות לאורך זמן. הריבית החוקית לא היתה ראלית בהתחשב בסיכונים. אמנם הסיוע הממשלתי בגבייה הוריד את הסיכון לבנק, אך לא היה בו כדי להפוך את השיטה לאטרקטיבית במיוחד בעבור הבנקים.

כדי להיטיב עם הפלאחים היה צורך בטיפול עקיף: קודם כול פיתוח תשתיות חקלאיות (למשל פיתוח מערכות השקיה, שהיו מפחיתות לא רק את התלות בתנאי מזג האוויר ואת התנודות ביכול, אלא גם משפרות את פריון הקרקע) ושיפור המצב הביטחוני.

למזלם של הפלאחים כשלה הממשלה גם בדרך הפעולה הרביעית – אכיפת חוק הריבית המקסימלית. אם הממשלה היתה מצליחה בכך, היה שיעור הריבית

אשראי לפאלחים בתקופת המנדט הבריטי

הלא פורמלית עולה, או גרוע מכך – לא היו ניתנות הלוואות על ידי מלווים בריבית. התקנות לקבלת עדות בעל פה בדבר נושכי נשך לשנים 1922 ו-1934 לא השיגו את מטרתן מפני שכאמור, הפלאחים לא העזו לצאת נגד המלווים בריבית, שהיו גורם חשוב בכלכלתם.

עמוס נדן

נספח 1: צילום של עמוד מרגיסטר ההלוואות של מחוז לוד

SUB DISTRICT

Puducherry

REGISTER OF CHARGES SHORT TERM CROP LOANS

1946/1947

C H A R G E

Serial No. of Charge Registration	Date of Registration	Name of Creator of charge	Name of Village	Date of Execution	Description	Amount		Term date of Expiry	Name of Company
						LP.	Mills		
1	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	Shri. S. S. S. S. S.	1/1/1941	10000	10000	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	
2	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	Shri. S. S. S. S. S.	1/1/1941	10000	10000	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	
3	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	Shri. S. S. S. S. S.	1/1/1941	10000	10000	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	
4	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	Shri. S. S. S. S. S.	1/1/1941	10000	10000	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	
5	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	Shri. S. S. S. S. S.	1/1/1941	10000	10000	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	
6	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	Shri. S. S. S. S. S.	1/1/1941	10000	10000	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	
7	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	Shri. S. S. S. S. S.	1/1/1941	10000	10000	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	
8	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	Shri. S. S. S. S. S.	1/1/1941	10000	10000	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	
9	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	Shri. S. S. S. S. S.	1/1/1941	10000	10000	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	
10	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	Shri. S. S. S. S. S.	1/1/1941	10000	10000	1/1/1941	Shri. S. S. S. S. S.	

מקור: ISA/(RG81)/BOX81/1418/3796

נספח 2: צילום מלוח הזכויות של כפר משהד

هذه هي اليد التي بعثت اليك
الكتاب. في ١٤٧/٢٢

[87]

עמוס נדן

ביבליוגרפיה

ארכיונים:

Barclays	Barclays Bank Archives, Manchester
CZA	Central Zionist Archives, Jerusalem
HA	Hagana Archives, Tel Aviv
ISA	Israel State Archives, Jerusalem
PRO	Public Record Office, London

ראיונות:

- ריאיון עם אל-עזת'מאן סלים מִסְרָאנָה, נצרת, 13.8.1998.
ריאיון עם נִמְרָ קאסם מִסְטפא, עֵין מֵאָהֶל, 18.1.1999.
ריאיון עם ח'אלד אבו רִפְעָת זועבי, נצרת, 25.3.1999.
ריאיון עם יוסף ופֶארוֹק יעקוב, נצרת, 25.3.1999.
ריאיון עם עלי אבו יוסף זועבי נצרת, 26.3.1999.
ריאיון עם סלימאן עִדְאִי, טַרְעָאן, 5.4.1999.
ריאיון עם יעקוב נאסֶר וְקִים, רִמָּה, 6.4.1999.
ראיונות עם אבו עבדאללה, מִשְׁהָד, 6.4.1999, 17.8.1999.
ריאיון עם עלי אבו עאטף פאהום, נצרת, 17.8.1999.
ריאיון עם מוחמד מִסְרָאנָה, רינה, 19.8.1999.
ריאיון עם ג'מאל טאטור, רינה, 20.8.1999.
ריאיון עם מִסְלֵחַ אחמד יאסין, שפרעם, 22.8.1999.
ריאיון עם אליאס ח'ורי, מִרְ'אר, 23.8.1999.
ריאיון עם סלימאן אַחְמַד סלים מוחמד, בעינה, 23.8.1999.
ריאיון עם סלים מוחמד אבו אַחְמַד (אבו עפיה), נצרת, 21.8.2000.
ריאיון עם מוחמד אחמד אבו אַחְמַד, נצרת, 28.8.2002.

עיתונות:

הארץ, תל אביב.

פרסומים רשמיים:

- סִנְדוּק אֶל־אֶמֶה אֶל־עֶרְבִיָּה, 1945. תְּקָרִיר מִגִּ'לָּס אֶל־אֲדָרָה, ירושלים.
- Arab Bank, 1956. *25 Years of Service to Arab Economy, 1930-1955*, Amman.
- Government of Palestine, 1930. *Report by Mr. C. F. Strickland of the Indian Civil Service on the Possibility of Introducing a System of Agricultural Co-operation in Palestine*, Jerusalem
- Government of Palestine, 1930. *Report of a Committee on the Economic Condition of Agriculturists in Palestine and the Fiscal Measures of Government in Relation thereto*, W. J. Johnson, R. E. H. Crosbie et. al., Jerusalem.
- Great Britain, Colonial Office, 1930. *Report on Immigration, Land Settlement and Development*, Hope Simpson, London.
- Government of Palestine, 1932. *Census of Palestine 1931: Population of Villages, Towns and Administrative Areas Report by E. Mills, Assistant Chief Secretary*, Jerusalem.
- Government of Palestine, 1933. *Census of Palestine 1931: Report by E. Mills, Assistant Chief Secretary*, II vols., Alexandria.
- Government of Palestine, 1936. *The Banking Situation in Palestine with a Commentary on the Co-operative Society Movement*, F. G. Horwill, Jerusalem.
- Government of Palestine, 1936. 'Short Term Crop Loans (Security) Ordinance, 1935', in *Proclamations, Regulations, Rules, Orders and Notices: Annual Volume for 1935*, Jerusalem.
- Government of Palestine, Department of Statistics, 1936. *Statistical Abstract of Palestine*, Jerusalem.
- Government of Palestine, 1938. *Cooperative Societies in Palestine: Report by the Registrar of Co-operative Societies on Developments during the Years 1921-1937*, Jerusalem.
- Government of Palestine, 1946. *A Survey of Palestine: Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry*, J. V. W. Shaw, Chief Secretary to the Government of Palestine, Jerusalem.
- Government of Palestine, Department of Agriculture and Fisheries, 1947. *Annual Report 1945/6*, Jerusalem.
- Government of Palestine, Department of Statistics, 1944-1945. *Statistical Abstract of Palestine*, Jerusalem.

Government of Palestine, Department of Statistics, 1946. *Village Statistics, 1945*, Jerusalem.

מקורות נוספים:

אברמוביץ, ז' וגלפט, י', 1944. המשק הערבי בארץ ישראל ובארצות המזרח התיכון, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
 ארנון-אוחנה, יובל, 1981. 'היבטים חברתיים ופוליטיים בתנועת המרד הערבי 1936-1939', בתוך: עזרא דנין (עורך), תעודות ודמויות מגנזי הכנופיות הערביות במאורעות 1936-1939, ירושלים: מאגנס, כ"ה-ל"א.
 ארנון-אוחנה, יובל, 1978. פלאחים במרד הערבי בארץ ישראל 1936-1939, תל אביב: מכון שילוח.
 גרוס, נחום, 1982. 'המדיניות הכלכלית של ממשלת ארץ ישראל בתקופת המנדט', קתדרה 24: 153-180; 25: 135-138.
 ושיץ, יוסף, 2003. תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט הבריטי: סוחרים וערבים אחרים, בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בתקופת המנדט, ירושלים: מאגנס, 393-438.
 אל-חסיני, מוחמד יונס, 1946: אל-תטור אל-אג'תמאעי פי פלסטין אל-ערביה, יפו: מכתבת אל-טאהר אח'ואן.
 רג'ואן, רחמים, 1991. חכמת ערב: 1,001 משלים, אמרות ופתגמים ערביים, תל אביב: דביר.

Amartya Kumar Sen, 1982. *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford: Oxford University Press.
 Austin, Gareth and Sugihara, Kaoru (eds.), 1993. *Local Suppliers of Credit in the Third World, 1759-1969*, London: Macmillan Press.
 El-Eini, Rosa I. M., 1996. 'The Implementation of British Agricultural Policy in Palestine in the 1930s', *Middle Eastern Studies* 32, 4: 211-250.
 El-Eini, Rosa I. M., 1997a. 'Rural Indebtedness and Agricultural Credit Supplies in Palestine in the 1930s', *Middle Eastern Studies* 33, 2: 313-337.
 El-Eini, Rosa I. M., 1997b. 'Government Fiscal Policy in Mandatory Palestine', *Middle Eastern Studies* 33, 3: 570-596.
 El-Eini, Rosa I. M., 1997c. 'The Agricultural Mortgage Bank in Palestine: The Controversy over its Establishment', *Middle Eastern Studies* 33, 4: 751-776.

- Ellis, Frank, 1993. *Peasant Economics: Farm Households and Agrarian Development*, 2nd addition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Firestone, Ya'akov, 1975a. 'Cash-Sharing Economics in Mandatory Palestine', *Middle Eastern Studies* 11, 1: 3-23, 2: 175-194.
- Firestone, Ya'akov, 1975b. 'Production and Trade in an Islamic Context: Sharika Contracts in the Transitional Economy of Northern Samaria, 1853-1943', *International Journal of Middle East Studies* 6: 185-209.
- Graham-Brown, Sarah, 1982. 'The Political Economy of the Jabal Nablus, 1920-48', in: Roger Owen (ed.), *Studies in the Economic and Social History of Palestine in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Oxford: St. Antony's.
- Hakim, George and El-Hussayni, M.Y., 1938. 'Monetary and Banking System', in: Sa'id B. Himadeh (ed.), *Economic Organisation in Palestine*, Beirut: American University of Beirut, 443-504.
- Kamen, Charles S., 1991. *Little Common Ground: Arab Agriculture and Jewish Settlement in Palestine, 1920-1948*, Pittsburgh: Pittsburgh University Press.
- Kligler, I. J. and Geiger, A., 1931. 'An Inquiry into the Diets of Various Sections of the Urban and Rural Population of Palestine', *Bulletin of the Palestine Economic Society* 5, 3: 1-72.
- Kuran, Timur, 1995. 'Islamic Economics and the Islamic Subeconomy', *The Journal of Economic Perspectives* 9, 4 (Autumn): 155-173.
- McCarthy, Justin, 1990. *The Population of Palestine: Population History and Statistics of the Late Ottoman Period and the Mandate*, New York: Columbia University Press.
- Metzer, Jacob, 1982. 'Fiscal Incidence and Resource Transfer between Jews and Arabs in Mandatory Palestine', *Research in Economic History* 7: 87-132.
- Metzer, Jacob, 1998. *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Nadan, Amos, 2002. 'The Arab Rural Economy in Mandate Palestine, 1921-1947: Peasants under Colonial Rule', Ph.D dissertation LSE.
- Nadan, Amos, 2003. 'Colonial Misunderstanding of an Efficient Peasant Institution: Land Settlement and Musha' Tenure in Mandate Palestine, 1921-47', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 46, 3: 320-354.

- Amos Nadan, forthcoming. 'The Competiative Advantage of Moneylenders on Banks in Rural Palestine', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*.
- Ray, Debraj, 1998. *Development Economics*, Princeton: Princeton University Press.
- Rotenberg, Leon (ed.), 1936. *Laws of Palestine 1934-1935*, Tel Aviv.
- Stein, Kenneth W., 1985. *The Land Question in Palestine, 1917-1939*, 2nd addition, London: The University of North Carolina Press.
- Wilson, Rodney, 1983. *Banking and Finance in the Arab Middle East*, London: Macmillan.